

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr. 69

Maart 1986

Redacteurs	{	Dr. L. J. Vandewiele
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

Jozef Impe (1882-1960), Kortrijks Apoteker en Volksdichter (B. Mattelaer)	blz. 1
Broeder Petrus Gillis S.J. (1620-1697), Auteur van Medicina Pharmaceutica of Drogbereidende Geneeskunst (L.J. Vandewiele)	8
Een receptbriefje uit 1390 (D.A. Wittop Koning)	17
De kraaminrichting in het Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen en de opleiding van de vroedvrouwen (1804-1909) (R. Aernouts)	20
Twee Westvlaamse Apotekers „ten platten lande” in 1846 : Theodore Schockeel te Waregem en Aimé Detollenaere te Haringe (L.J. Vandewiele)	49
Boekbesprekingen	56

JOZEF IMPE (1882-1960) KORTRIJKS APOTEKER EN VOLKSDICHTER

B. MATTELAER

Apotekers met literaire ambities zijn zeldzaam in ons taalgebied ; toch zijn er nog tal van apotekers die regelmatig naar de pen grijpen om een gedicht of verhaal op papier te zetten. Tot deze laatsten behoorde de Kortrijkse apoteker Jozef Impe. Hij werd in Tielt (W.-VI.) geboren op 31 juli 1882 als zoon van de koffiebrander Edmond Impe en Mathilde Ide. Zijn humaniorastudie deed hij aan het bisschoppelijk kollege van Tielt, waar hij in 1900 priester-dichter Cyriel Verschaeve als leraar had in de poësisklas. Zijn literaire aanleg werd toen al opgemerkt, hij dichtte verschillende studentenliederen en schreef het toneelstuk « Pierlala », dat herhaalde malen werd opgevoerd.

Na zijn humaniora trok Jozef Impe naar de Katolieke Universiteit van Leuven, om er de studie van apoteker aan te vangen. In zijn laatste jaren had hij er als professoren Charles Blas, die de feitelijke stichter van het farmaceutisch Instituut in Leuven was, en die hem analytische, kwalitatieve en kwantitatieve scheikunde doceerde, verder Prof. Gustave Bruylants, die hem les gaf in organische scheikunde, toxikologie en bromatologie, en tenslotte Prof. Ranwez, die de farmaceutische scheikunde, de farmakognosie en de praktische farmacie onderwees. In die studentenjaren werkte Jozef Impe ijverig mee aan het studententijdschrift « Ons Leven ».

Na zijn stage in Gent vestigde hij zich eerst in Wetteren. In 1906 trouwt hij met Margriet Doussy, zuster van de Kortrijkse geneesheer Gustaaf Doussy, die in de eerste wereldoorlog nauw betrokken was bij de vernederlandsing van de Gentse Universiteit.

In Kortrijk neemt hij de apotheek Verrue over en gaat hij zich vestigen op de hoek van de Grote Markt en de Korte Steenstraat, in het oude huis genaamd « Het Gouden Kruis », waar in 1550 de drukkersfamilie Van Ghemmert woonde.

In dit mooie hoekhuis met trapgevel had apoteker Jozef Impe een goede praktijk. Hij kon er heel gemoedelijk omgaan met gewone lui. Uit zijn werken zal blijken hoezeer de mensen, de stad, de Sint-Maartenskerk en het nabije Begijnhof een rol in zijn leven hebben gespeeld.

De trapgevel (hoek Grote Markt 25 en Korte Steenstraat) van het oude huis « Het Gouden Kruis ». Daar was vanaf 1906 de Apoteek Impe gevestigd, na W.O. II Apoteek Montcarey.

Na W.O. II deed hij zijn praktijk over, en bracht hij samen met zijn vrouw de laatste levensjaren gelukkig in het bejaardentehuis op de Pottelberg door. Hij ontsliep vredig in de Leiestad op 14 maart 1960. Hij werd onder grote deelneming begraven.

In het Nationaal Bibliografisch Woordenboek schreef zijn vriend en medewerker Frans De Vleeschouwer o.m. het volgende :

« Jozef Impe was een wat eenzelve en teruggetrokken man, maar voorkomend en dienstvaardig, en vooral religieus ingesteld. Hij was een raak en gevoelig opmerker met scherp psychologisch doorzicht, en met veel zin voor humor. Wars van artistieke aanstellerigheid schreef hij in ongeunstelde volkse trant ontelbare eenvoudige, gemoedelijke en vaak bijzonder melodieuze gedichten, geïnspireerd door de dagelijkse prozaïsche werkelijkheid enerzijds en door folkloristische en godsdienstige motieven anderzijds. Jozef Impe liep hoog op met Gezelle en Rodenbach, maar het dichtst voelde hij zich bij Karel Omer De Laey, op wiens humor, scherpzinnigheid en studentikoze guitigheid zijn eigen geaardheid was afgestemd. Hoewel leerling van Verschaeve kan geen beïnvloeding vastgesteld worden in zijn werk. Hij miste de diepgrondige poëtische geladenheid van Verschaeve ; Impe was eerder van een intieme zachtzinnigheid, en zijn gedichten getuigen van een ontwapenende eenvoud ».

NAJAARSREGEN

Van uit de wolken grauw en grijs en laaggespannen,
bij 't vroege komen van den deemstren najaarsavond,
aan 't vallen is de regen over land en weide,
gezapig aan, in heldre druppels, frisch en lavend.

Ik hoor ze ruischen in de lange wandeldreven,
op 't voois geblaarte, kleurig van de laatste verven,
ik hoor ze ruischen, rustloos, op een zelfde mate,
en zingen lijk een lied van weemoed en van sterven.

het heimlijk ongekende lied van 't ruischend water,
een bittere klacht en bange zucht, een droevig weenen
om 't licht en 't leven van de verre lentedagen
om 't Zomers pracht, geslonken en voor lang
verdwenen.

ik luistre en blijve luistren in gepeins verzonken,
bedenkend hoeveel poëzij er is gelegen,
in 't vallen, bij het vespren, over 't kwijnend loover
van 't hoog geboomt, in 't vallen van den najaarsregen.

Apotheker Jozef Impe

(Verschenen in « Zonneweelde » - November 1929).

Van apoteker Jozef Impe verschenen meer dan 360 gedichten en korte verhaaltjes in ontelbare tijdschriften en weekbladen. In 1910 al doet Edward Vermeulen (Warden Oom pseud.) een beroep op Jozef Impe om mee te werken aan het pas opgerichte en hoogstaande literaire tijdschrift « Nieuwe Wegen », waarin zijn vulgariserend wetenschappelijke artikelen verschenen o.m. « Over Nicotine », « Iets over wortten (wratten) », « Papavers ofte Heulbloem » en « Opium ».

Kort na 1918 verscheen in eigen beheer zijn eerste bundel « Verzen » met 86 gedichten, en in 1935 « Verzen II » met 35 gedichten. Het zijn vooral beschrijvende tafereeltjes over de natuur, over indrukken van het dagelijkse leven, over godsdienstige gebruiken en gewoonten, geschreven met een gevoel voor ritme, zonder er echter een diepere betekenis aan te geven.

Van 1926 tot 1940 was hij hoofdredakteur van het tijdschrift « Kapel en Beeld », en onder impuls van Frans De Vleeschouwer werd hij een van de trouwste medewerkers van « Zonneweelde », het kontaktblad van de oudleerlingen van het Rijksonderwijs in Kortrijk, waarin naast 42 gedichten ook 24 bijdragen over de Kortrijkse Folklore van hem verschenen. Verder werkte hij mee aan « Kerkelijk Leven », « Biekorf » en de « Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk », en tenslotte was hij tot het einde van zijn leven sekretaris van « Pro Petri Sede », het Algemeen Belgisch Verbond der afstammelingen van de Pauselijke Zoeaven (!).

Bij dit kort overzicht van het letterkundig werk van apoteker Jozef Impe zijn de artikelen in verband met de farmacie hier het vermelden waard.

In het Julinumnummer 1913 van « Nieuwe Wegen » vinden wij o.m. de bijdrage getiteld « Iets over Wortten » (Wratten). (Zowel in gedichten als in proza gebruikt Jozef Impe veel dialektische uitspraken en gezegden). Na de beschrijving van het verschijnsel wratten, noemt de schrijver drie manieren om deze kwaal te genezen. Het stadsvolk, schrijft hij, gaat bij de apoteker te rade en gebruikt collodion met salicylzuur, zalven en pleisters, sterk water en brandsteentjes.

Het landvolk gebruikt bij voorkeur planten en kruiden, vooral het sap van Melkwied (= Melkkruid of melkdistel ; Laiteron = fr., Sonchus = lat.). Ook is « Celiadoone » (= Chelidonium) veel in trek. Dit kruid wordt ook zwaluwkruid genoemd, zegt hij, omdat de zwaluwen chelidonium gebruiken om hun jongen het gezicht te geven, en in de maag van de zwaluw zit een steen die dezelfde naam draagt. Tenslotte hebben wij het bijgeloof over wratten. « Neemt een koordeken, vlecht er zoovele letsels in als ge wortten hebt, trek er mede naar de naaste kerk en laat het koordjen daar, zoetekens en zonder ommezien in den wijwaterbak glijden. De persoon die nu eerst na u zijne

Apotheker J. Impe (1931).

vingers in 't wijwater doopt zal al uwe wortten afdeelen ! ». De guitige Impe voegt daar direkt aan toe, dat dit wel tegen de regels van de naasten-liefde indruist ! In het tijdschrift « Zonneweelde » van november 1929 be-richt Jozef Impe dat hij een Vlaamse vertaling ontving van « Faust » van Gounod, uitgegeven door zijn collega apotheker Jozef Verhamme uit Ize-gem, die een goede pianist moet zijn geweest en een fijne pen had. In zijn inleiding schreef apotheker Verhamme het volgende :

« Aan de Vlaamsche kunstvrienden ! »

« Met eene vertaling uit te geven van een der schoonste en best gekende

(1) Ik dank hier Paul Impe, zoon van apotheker Impe, die ons zijn foto ter publikatie afstond.

operas heb ik willen bewijzen, dat onze Vlaamsche taal rijk en plooibaar genoeg is, om, letterlijk en haar stemmende juist op de muziek, eene overzetting te doen die voldoende is om in concerten voorgedragen te worden... Met in onze salons of feestzalen den vervlaamschten Faust in te leiden zal in veel onverschillige of vlaamschmisprizende kringen het ijs gebroken worden; en van den anderen kant zal onze kunstlievende volksjeugd, die het Fransch onmachtig is, ook kunnen genieten van een meesterwerk dat den stempel draagt van een onverwelkbaren muzikalen kunstrijkdom.». Deze passus toont m.i. duidelijk aan hoezeer in de periode tussen de twee wereldoorlogen de Vlaamse intellectuelen tot de ontvoogding van hun volk hebben bijgedragen.

In hetzelfde tijdschrift « Zonneweelde » vinden we ook verschillende bijdragen over de Kortrijkse folklore, o.m. over de « Zwarte Flessche » (april 1934).

Deze zwarte fles genoot een buitengewone faam in Kortrijk. Deze « potio » verwekte steeds indruk bij het volk, hoewel het oorspronkelijk maar een aftreksel was van sennablaren gemengd in mannasuiker. « Mengelt uw schoonmoeder's koffie met 't sap van de zwarte flessche, en schoonmamaatje zal 't wel gauw aftrappen » schreef de vrolijke Impe. Bij nader onderzoek bleek nu dat die wonderlijke zwarte fles stand heeft gehouden tot vóór W.O. II, en courant werd gebruikt in het hospitaal. De formule was echter niet meer zo onschuldig, het was nl. Aqua Picis waarin een dosis morfine opgelost werd. De uitdrukking hier in Kortrijk: « Ie jè van de zwarte flassche gekregen » (= hij heeft van de zwarte fles gekregen), betekende dan ook dat het einde nabij was.

Jozef Impe was ook een levenslustig apoteker. In de « Apothekers Liederenkrans » van 1934, uitgegeven door de « Westvlaamsche Apothekersvereniging » vinden we 6 liederen op tekst van Jozef Impe, waaronder het « Apothekers Drinklied », op de wijze van « Trink, trink, Brüderlein trink ». Op zaterdag 26 juli 1930 hield de « Algemeene Vlaamsche Apothekersvereniging » haar zomervergadering hier in Kortrijk, de vijf Vlaamse gouwen waren er vertegenwoordigd. Laat in de avond werd dan de première gezongen van dit Apothekersdrinklied. De tekst geeft een trouw beeld weer van de toenmalige apotekerswereld, waarbij nog iedere dag 10 uur gewerkt werd aan magistrale bereidingen, en waar de relatie met de zieke eenvoudige mens nog als een rode draad doorheen loopt.

In het « Weekblad der Algemeene Apothekersvereniging » (2de jg. 1934 - 3de jg. 1935), onder redactie van wijlen prof. Dequeker in Leuven, verschenen regelmatig bijdragen van apoteker Jozef Impe, waarin farmaco-

historische onderwerpen werden behandeld, o.m. over de nering van de HH. Cosmas en Damianus in Kortrijk, de oudste keure van Geneesheren, Apotekers en Heelmeesters in Ieper, de Korttrycksche Ordonnantie van 13 oktober 1778, de lijst van Westvlaamse apotekers in 1845, een uitgave van l'Ancien Formulaire de l'Hôpital d'Oudenaarde de 1790, een lepelke folklore (waarin de meeste volksnamen met betrekking tot de apoteek werden gekomentarieerd), en « Kwikske » een vertelling in het Westvlaams dialect, die handelt over een volksjongen die regelmatig in de apoteek van Jozef Impe kwam.

Tenslotte vermelden wij een laatste artikel van apoteker Impe uit bovenvermeld weekblad uit 1934.

« ... Voorwaar er is nog veel wetenswaardig aangaande ons apothekers-verleden op te zoeken en uit te zanten en 'k meen dat het waarlijk spijtig is dat er niet meer in dien zin wordt gehandeld. Jonge apothekers zouden veel genot er bij beleven met zich daarop toe te leggen. Mijns inziens kan iemand die alleen staat moeilijk vooruit. Daar zijn te veel boeken en tijdschriften die men alleen niet bereiken kan ; onderlinge hulp is noodzakelijk om waarlijk deugdelijk werk te leveren... Denkt U niet dat er bij ons Vlaamsch Apothekerscorps wat liefhebbers zouden te vinden zijn om de geschiedenis in 't Vlaamsche land van vroegsher na te gaan en op te zoeken ? ».

Met een passus uit het tijdschrift « West-Vlaanderen » besluiten wij deze uiteenzetting over Jozef Himpe, apoteker en volksdichter. Na diens afsterven schreef de bekende auteur Fred Germonprez in dit tijdschrift :

« Jozef Impe was met de Leiestad vergroeid, waar hij vele decennia als apoteker bewees een meester in zijn beroep te zijn, maar ook de wijze raadgever, die vooral de minder gegoeden lief had en altijd in hun nood hielp. Kortrijk verliest in hem een edel mens en de folklore een bevoegd en toegewijd vorser. Hij die de eenvoudigen zo lief had, werkte ook in alle eenvoud in de schaduw tot de culturele verrijking van Vlaanderen en zijn Volk ».

B. MATTELAER

BROEDER PETRUS GILLIS S.J. (1620-1697) **AUTEUR VAN MEDICINA PHARMACEUTICA** **OF DROGBEREIDENDE GENEESKONST***

L.J. VANDEWIELE

Summary

Robert de Farvacques is usually considered as the author of «Medicina Pharmaceutica» (Brussels 1681, 1682, 1690 & Leiden 1741). This paper proves that the Jesuit brother and pharmacist Peter Gillis has rewritten his teacher's and friar's (John Bisschop) book «Pharmacia Galenica & Chymica». Robert de Farvacques only has introduced his «approbatio»; the printer has abused the name of this important physician for reasons of publicity. The problem of monastery chemists who are not male nurses but real pharmacists is discussed.

Petrus Gillis was een Gentenaar, geboren in 1620 als zoon van Pieter, koopman, afkomstig van Bethune en Johanna d'Hollandre. Op 7 september 1640 treedt hij in als lekebroeder in het noviciaat van de paters jezuïeten te Mechelen. Na zijn noviciaat wordt hij naar Gent gestuurd, om er onder de leiding van Broeder Jan Bisschop de studie van apoteker aan te vatten. Na zijn studies bekleedt hij de functie van apothecarius in de jezuïetenkloosters en colleges, achtereenvolgens te Leuven 1655-56, te Brugge 1656-60, te Mechelen 1661-62, te Brussel 1663-1693. Dan wordt hij emeritus d.i. wegens ouderdom met eer ontslagen uit zijn functie en overlijdt te Brussel op 7 januari 1697.

Volgens een Obituarium (1) heeft Broeder Petrus Gillis (ook soms genoemd Petrus Aegidianus) gedurende 48 jaar het ambt van apoteker waargenomen en heeft hij een volumineus boek uitgegeven, handelend over **MEDICINA PHARMACEUTICA**, een boek naar vorm en inhoud niet alledaags en dat geaprobeerd werd na gekeurd te zijn door voorname geneesheren. (2)

* Lezing gehouden op de bijeenkomst van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie te Antwerpen op 2 juni 1985

1. Litterae mortuariae defunctorum Societatis Jesu, door Petrus Wyts geschreven en in handschrift bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
2. De latijnse tekst luidt: Pharmacopaeum egit quadraginta octo... Ingentem tomum de medicina pharmaceutica, iudicii primariorum medicorum approbatum in lucem dedit stylo ac studio non vulgari

Dit volumineus boek, waarvan sprake, is de *Medicina Pharmaceutica oft Drôgh-Bereidende Ghenees-Konste* (3), waarvan 4 uitgaven bekend zijn: Brussel 1681, 1682, 1690 en Leiden 1741, deze laatste onder de titel: *Medicina Pharmaceutica of groote algemeene Schatkamer der drôgbereidende geneeskonst*.

Gewoonlijk wordt dit werk toegeschreven aan Robert de Farvacques, niettegenstaande in de eerste uitgave heel duidelijk staat, dat hij het boek «ghelesen ende herlesen» heeft en van oordeel is «tot het ghemeyn best seer nut te wesen». Dus enkel een approbatio. De drukker François Foppens van Brussel bleef waarschijnlijk met dit dik (meer dan 1200 blz. in folio) en kostbaar boek zitten en stelde zijn voorraad opnieuw te koop maar veranderde de titelpagina, waarop hij nu bijvoegde: In 't licht ghegheven door den Heer Robertus de Farvacques, hier voortyds Doctor van 't Hof van de Doorluchige Princen den Aerts-Hertogh Leopoldus ende Don Juan de Austria, ende teghenwoordigh Opper-Medicyn van Syne Konincklycke Majesteyt in dese Nederlanden.

Maar als R. de Farvacques de auteur niet is, wie was dan wel de schrijver? Het is de verdienste van Dr. P. Boeynaems geweest (4), dat hij in 1956 gewezen heeft op de verwantschap van de *Medicina Pharmaceutica* met de *Pharmacia Galenica & Chymica Dat is Apotheker ende Alchymiste ofte Distilleer-konste. Door een Liefhebber der selver konste*. Het is ook zijn verdienste, dat hij met geen verdere gegevens dan de initialen I.B.S.I. is kunnen komen tot de identifikatie van de auteur nl. JAN BISSCHOP SOCIETATIS JESU.

In de voorrede van de *Medicina Pharmaceutica* staat duidelijk, dat dit werk van Bisschop nu herwerkt werd, dat «vele vergetenheden, twyfelachtigheden en duisterheden daar in ontdekt» werden, door iemand die zich ook «Liefhebber der Pharmacie» noemt en zegt, dat hij «met den overleden (Jan Bisschop) gewoont en veel jaaren hadde verkeer».

Na lezing van het Obituarium en de Voorrede is het duidelijk, dat Broeder Petrus Gillis de auteur is van de *Medicina Pharmaceutica*, dat hij de kunst van apoteker geleerd heeft bij Jan Bisschop en dat hij na de dood van zijn leermeester diens werk heeft herzien en herschreven. In navolging van zijn leraar heeft hij voor alle zekerheid zijn werk aan een zeer voorname geneesheer ter beoordeling voorgelegd. De drukker heeft de naam van deze geneesheer als reclame misbruikt. En daarmee is de kous af!

Maar de gelegenheid is hic et nunc te mooi, om niet een woordje te zeggen over die kloosterapotekers. Te gemakkelijk denken wij, dat deze apothecarii een soort verplegers waren, die zo'n beetje apoteker speelden in hun klooster. Niets is minder waar; deze apothecarii waren echte apotekers. Er wordt in de kloosterterminologie wel degelijk onderscheid gemaakt tussen de apothecarius en de infirmarius. Soms bekleedt de apothecaris beide functies. We zijn in de tijd dat de farmacie geleerd

3. Titel van de eerste uitgaaf.

4. P. Boeynaems. Broeder Jan Bisschop en zijn *Pharmacia Galenica & Chymica*. Pharm. Tijdschr. Belg., 33 (1956). 192-201.

**MEDICINA PHARMACEUTICA,
OF GROOTE ALGEMEENE
SCHATKAMER
DER
DRUGBEREIDENDE GENEESKONST.**

Voorzien met Naukeurige Aanmerkingen over vele Misbruiken in de
Chemie en Medicyne, welke verbeterd worden.

*Door verscheide groote KONSTLIEVENDEN, op verscheide Titels stels wyze voorheen dikwils uitgegeeven,
en naderhand overzien, in ordre gebragt, vermeerderd en verbeterd door den uitmuntenden Heer,*

ROBERTUS DE FARVACQUES,
EERSTE LYFMEDEICUS VAN ZYN KONINGLYKE MAJESTEIT,
KAREL DEN TWEDEN. ENZ. ENZ.

MET EEN VOORREDEN VAN DEN VERMAARDEN HEER,

HIERONIMUS DAVID GAUBIUS,
M. D. EN PROFESSOR IN DE CHEMIE EN MEDICYNÉ TE LEIDEN.
WAAR BY NU GEVOEGT IS EEN

**ONTSLOTEN KABINET DER SIMPLICIA,
OF
ENKELE DROGERYEN,**

DOOR

JOHANNES SCHRÖDER,
APOTHEKER TE LEIDEN.

Hier is bygevoegt eene naaukeurige Verhandeling van de ACMEÏLLA, een zeer gezegent
Hulpmiddel voor Graveel, Steen, en meer andere zwaare Ongemakken, door den
Heer J. BREINIJUS beschreven, en nu vertaalt. &c. met Plaatzen.

Zende nu te zamen een volkomen KABINET van groet Uitzicht van de GENEESKONDE, en ARTZENY-
BEREIDING, van eene vroeë Eerstehandsche Leidsche, en GELIEFDE en CONFITUUREN te maken.

Drie Deelen met Plaatzen en Registrert.

TE LEIDEN

By **ISAAK SEVERINUS**. Boekverkooper. 1771.

M E D I C I N A
P H A R M A C E U T I C A ,

O F T

D R O G H - B E R E Y D E N D E
G H E N E E S - K O N S T E ;

M E T B E S O N D E R E

A E N M E R C K I N G H E N

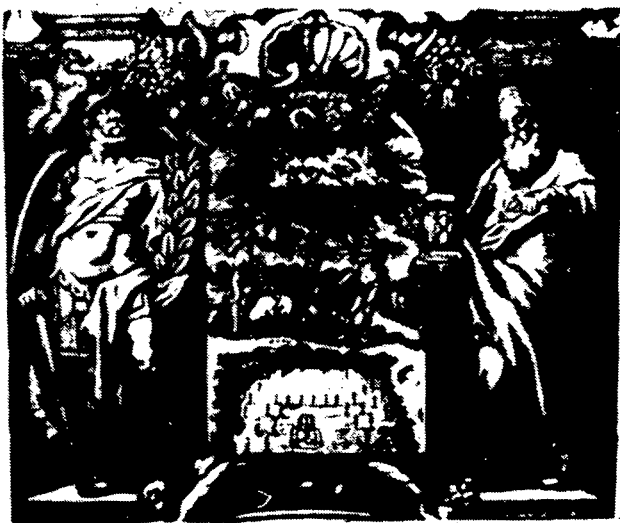
O P V E R S C H E Y D E M I S B R U Y C K E N ,

D I E S O O W E L I N D E

M E D E C Y N E als C H Y M I E

Z Y N V O O R - V A L L E N D E :

Sett nut ende dienstigh , niet alleen voor de **M A D A C Y N S** , **A P O T H E K E R S** ,
ende **C H I R V R G Y N S** , maerbock voor alle de ghene , die de Ghenees-
middelen moeten tot hunne ghelontheydt ghebruycken.

T O T B R U S S E L ,

By **F R A N Ç O I S P O P P E R S** , Boeck-verkooper , in de Gasthuys-Strat. 1681.

werd bij een gevestigde apoteker, van leermeester tot leerjongen. Wanneer deze laatste zijn leerjaren volbracht had en hij rijp geacht werd, deed hij zijn examen en mocht na slagen een apotheek voor eigen rekening openen. De kloosterapothekers leerden eveneens het vak, van leermeester tot leerjongen en moesten in zake wetenschappelijke opleiding niet onderdoen voor de leke-apothekers. Alleen deden zij geen officieel examen voor het Collegium Medicum en mochten zich dus niet vestigen als apoteker, maar waren zeker bekwaam om het ambt van apoteker in kloosters en colleges uit te oefenen.

Wat nu specifiek de jezuïetenapothekers betreft, deze beschikten als leermeester over een authentieke, gediplomeerde apoteker. Jan Bisschop was immers als apoteker gevestigd te Brugge, toen hij tot de jezuïetenorde toetrad. Hij werd aangesteld om apothekers op te leiden, hij heeft «veele sijn konst voorts-geleert, die door de Collegien der Provinci verstroeyt wierden tot gherief vande siecken», zo lezen wij in zijn levensbeschrijving (5).

Jan Bisschop was, behalve dichter en musicus een geleerd man, dat bewijst hij met zijn boek, hij was een goed leraar, zoals straks zal blijken, hij was een man met ondervinding, hij had gestudeerd te Parijs, had gepraktiseerd te Brugge, vermoedelijk als gasthuisapoteker, hij verbleef te Antwerpen, Mechelen, Doornik en Gent en werd naar Wenen gestuurd, waar hij niet alleen als apoteker van het jezuïetenklooster optrad maar ook hofapoteker was van Keizer Ferdinand II.

Zijn *Pharmacia Galenica & Chymica* schreef hij «tot onderwijsinghe der Apothekers». Zijn lessen maakt hij levendig door af en toe iets te vertellen uit eigen ondervinding. Zo vertelt hij van een arsenicum-vergiftiging te *Antwerpen*: «over eenighe Jaren was t'Antwerpen een Dochter, de welcke door desperatie (wanhoop) Regal (=arsenicum) innam». Men goot haar een pond gesmolten boter en een pot zoete melk op en legde haar dan op een ton, die men voortrolde totdat zij begon te braken, «ende is dus ghenesen». (6) (p. 17).

In een zeker klooster te *Doornik* had de kok per vergissing scheerling in de soep gekookt in plaats van peterselie. Allen die van de soep gegeten hebben zijn ziek geworden, maar zijn genezen met wijn te drinken. (p. 18)

Enkele jaren geleden waren er mensen te *Gent*, die vergiftigde paddestoelen hadden gegeten; vier of vijf zijn onmiddellijk gestorven en ook de hond die van de schotel had gelikt. Als remedie bij dergelijke vergiftiging moet men de patiënt doen braken, door middel van hennendrek met honig en wijn; ook rauwe look is goed. (p. 18)

Ik heb een Edelman gekend, die veel «verwesen» (oude) oesters had gegeten en daarvan gestorven is. Hij heeft zich willen redden met Spaanse wijn te drinken met veel peper, maar had hij een vomitorium ingenomen, hij zou de dood ontkomen zijn. (p. 19)

Ik heb te *Brugge* een kind gekend, dat in de tuin een paar Dulle beziën (= bessen

5. L.J. Vandewiele, Enkele nieuwe gegevens over Apoteker Jan Bisschop, jezuïet. *Farm. Tijdschr. Belg.* 51 (1974), 443-449.

6. *Pharmacia Galenica & Chymica*. 't Antwerpen 1667.

van wolfskers, *Atropa bella donna* L.) had opgegeten. Het zou daarvan gestorven zijn, maar door triakel met wijn in te geven is het genezen. (p. 24)

Nog te *Brugge* had een apotekersknecht een dosis pillen gekneet in een kleine vijzel, waar te voren Antimonium in gestampt was, zonder die schoon te maken. De patiënt ware niet gestorven had de apoteker hem doen braken en purgeren. (p. 20)

Te *Mechelen* heb ik een barbiersjongen gekend, die in plaats van sammonium sublimaat innam. Hij is op het toilet in bezwijming gevallen, heeft het sublimaat uitgebraakt, kwam terug bij zijn zinnen en is dan met andere remediën genezen. Hij is daarna religieus geworden maar heeft niet lang meer geleefd. Ten gevolge van de vergiftiging heeft hij bloed opgegeven en is gestorven. (p. 20)

De Edelman Lorenoys was op de buiten op zijn kasteel en werd ziek. Men haalde in de stad verscheidene medicijnen, waaronder een glaasje *Oleum vitrioli*. «Het eene voor het ander innemende, heeft hij het *Oleum vitrioli* gedroncken ende is met groote tormenten ende pijnen ghestorven». Had men hem melk en boter of alleen maar water ingegeven, hij had kunnen overleven. (p. 20)

Ik heb te *Brugge* in het Gasthuis de vrouw van een soldaat gekend, die al gras snijdend, door een adder werd gebeten. Ze bracht haar hand aan de mond, die evenals de hand opzwol. Ze is door Triakel daar op te leggen en in te nemen genezen. En Bisschop voegt hier aan toe: «Dese exempelen hebbe hier willen by stellen, op dat den Apotheker, dies noodt wesende, sonder achterdencken soude moghen gebruycken.» (p. 21)

Hij vertelt verder over de «Lessen die Doctoor N. Leteñs te *Parijs* in het jaer 1610 ofte daer ontrent, ick alsdoen daer woonende, voorlas aen de jonghe leerende Apothekers». (p. 25)

Hij merkt op, dat cikorei te *Brugge* gezaaid, wortels voortbrengt als pastinaken, te *Gent* gezaaid zijn zij klein en dun «daerom nochtans en laet het niet de selve wortel te wesen, hebbende beyde de selve krachten». (p. 292)

Hij vertelt dat, toen hij nog te *Parijs* verbleef, hij eens een recept van een dokter in handen kreeg om een clysterium te bereiden en dat daar zoveel poeder moest in verwerkt worden, dat de brij veel te dik was om als lavement gebruikt te kunnen worden. Daarom, zegt Bisschop «wordt den Apotheker somtydts bedwonghen de Recepten der Doctoren niet te volbrenghe... hier in sal hy sijne ervarentheydt ende consciencie te rade gaen». (p. 251)

Malabattrum (een soort Indische kaneel) bij de drogisten gekocht is meestal zonder smaak, omdat het oud en verstorven is, maar goede Malabattrum moet «van smake liefvelijck zijn als een Caneel, gelijk ick t'ander tijde t'*Antwerpen* hebbe gheproeft, het welck 20 Jaren oudt wesende, noch eene liefvelijcke smaecte hadde behouden». (p. 293)

Marum is hier in de «hoven der Liefhebbers» te vinden, ik zelf heb er in mijn tuin reeds 24 jaar staan, die nog afkomstig is van zaad dat ik uit Spanje betrok. (p. 294). Hieruit blijkt, dat Bisschop lange jaren een eigen tuin had in het klooster te Gent; hij heeft er een herbarium aangelegd, dat in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wordt bewaard.

Bisschop is niet te spreken over sommige dokters en apothekers van *Gent*, die te weinig honig in de triakel doen (p. 305). We weten dat Bisschop een heilige verering had voor de triakel, waarover hij een dissertatie in het Latijn heeft opgesteld (p. 306) en die hij in verzen heeft bezongen als:

«Der Apotheken Prins en Coningh de Triakel,
Der gantscher medicijn groot wonder en mirakel». (p. 302)

Hij vertelt verder: «Ick heb in *Oostenryck* een vermaert Chymicus ghekent, die, sieck wesende, sijne Chymica (= zijn geneesmiddelen langs chemische weg verkregen) niet en dorste gebruycken, die hy andere soo hoogh aenprees. Ghesont gheworden, klaeghe my, dat hy soo veel gelts aen de Doctoor ende Apothekers hadde ghегheven, daer hy met soo kleyne kost, door sijn Alchymie konde genesen; maer spotte met hem, segghende dat hy wel dede, sijne Chymica niet betrouwende, die hy door ervarentheydt kende periculeus te wesen» (p. 324). Bisschop was inderdaad een verwoede Galenist, die van de alchemisten niet veel moest hebben, hij noemde deze «*Algemisten*» (die dus in alles mis waren). Ook stond Paracelsus niet in hoog aanzien bij hem, deze was onkristelijk en ongodelijk en in strijd met de H. Schrift, die zegt dat iedereen moet sterven, terwijl Paracelsus belooft met zijn medicijnen de mensen van oud jong te maken. (p. 323)

Waar hij het heeft over de nederwaartse destillatie (door uitdruppelen) vertelt hij, dat hij in *Bohemen* een vettigheid door deze methode heeft zien bereiden «met welke vettigheydt sy de wagens in Bohemen en Oostenrijk smeeren». (p. 336)

Dat de kloosterapotheker ook al eens buiten zijn klooster meesterde wordt door Bisschop bevestigd: «Door dien den Apotheker de Siecken dickmaels moet besoecken, ende oock tegen sijnen danck de pols voelen...» (p. 451); dat hij zulks ook in praktijk deed lezen we: «hebbe diverse kinderen met dese remedie ghenesen» (p. 435). Zoals alle tijdgenoten heeft hij het ook over de pest en vertelt dat hij eens een veel te grote dosis triakel gegeven had aan een pestlijder «een die alsoo veel als gedespereert was» en die erdoor gekomen was en tegenwoordig nog leeft, schrijft hij (p. 437). Om zijn gedrag te rechtvaardigen brengt hij er een der Aforismen van Hippokrates en een uitspraak van Galenos bij te pas n.l. dat bij de ergste ziekten de sterkste geneesmiddelen de beste zijn.

Hij geeft een remedie aan tegen waterzucht en schrijft «Met dese remedie hebbe te *Brugghe* in het Gasthuys, door ordonnantie van Doctor Raepaert (7), verscheyden sien ghenesen, hebbende buycken soo groot als tonnen; te *Weenen* in Oostenrijk, te *Gendt* ende elders zijnder verscheyden door dese remedie ghenesen», (p. 436)

Bij de formule van een collyrium, dat hij Collyrium Damanti noemt, zegt hij: «Dit collyrium is te *Gendt* ende te *Cortrijcke* seer in 't ghebruyck tegen de gebreken der oogen, komende uyt het edel huys van de Damants van Cortryck, waer van het oock sijn name heeft». (p. 428)

7. Zie: Notice Biographique sur François Rapaert et ses descendants, médecins pensionnés de la ville de Bruges, par le Docteur De Meyer. Brugge, 1844.

Ten slotte zegt hij nog, dat dit is «mijne opinie ende het ghene ick naer eene vijf-en-veertich jarighe ervarenisse hebbe bekomen (die de Meesteresse aller saken is)». (p. 463)

Bij deze wijze, geleerde en zeer ervaren meester was Broeder Petrus Gillis in de leer. Gillis was bij zijn emeritaat 48 jaar apoteker, hij werd dus apoteker in 1645, op 25-jarige leeftijd. Jan Bisschop verbleef vanaf 1637 tot aan zijn dood te Gent, waar hij de funktie van apoteker waarnam en als leermeester jonge apotekers opleidde. Broeder Petrus Gillis is er zodanig onderwezen geweest, dat hij, eenmaal op zijn beurt een ervaren apoteker geworden, op zestigjarige leeftijd te Brussel het boek van zijn leermeester heeft herschreven, aangepast aan de tijd en van kommentaar voorzien. Uit zijn *Medicina Pharmaceutica* blijkt, dat hij een zeer belezen man was, die zowel de klassieke als de moderne medische auteurs kende en die voor vernieuwende formules een selectieve keuze deed uit de farmakopees van Amsterdam, Antwerpen, Augsburg, Brussel, Den Haag, Gent, Parijs, Utrecht, Wenen e.a., die hij onderling vergelijkt en beoordeelt.

Dat ik op het spoor gekomen ben van Petrus Gillis, de echte auteur van de *Medicina Pharmaceutica*, al moet Robert de Farvacques het ontgelden, heeft mij veel genoegens verschaft. Zoals een archeoloog tevreden is als hij bij ondergrondse opgravingen historisch waardevolle reliëken kan blootleggen, zo is een archievenvorser blij als hij een vondst doet, die licht werpt op een probleem, dat tot dan toe zonder oplossing bleef. Ik wens u allen, die in de farmaciegeschiedenis geïnteresseerd zijn, een dergelijk genoeg toe.

Dr. Apr. L.J. Vandewiele

LITERATUUR

Album Novitiorum Domus Probationis Mechliensis. III, p. 225. Archief van de Vlaamse Jezuïeten-provincie.

C. Broeckx, Notice sur les illustrations médicales belges, s.l.s.d. «Robert de Farvaques, médecin en chef des armées du roi aux Pays-Bas et médecin de ses gardes du corps dits Archers, fut réhabilité et rétabli dans l'état de noblesse de ses prédécesseurs et annobli de nouveau si besoin était par lettres du roi Philippe IV, datées de Madrid du 13 juin 1661. Cette faveur lui fut accordée en considération de ses mérites et de services rendus».

Jos. Van den Gheyn S.J. Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique. Brussel, 1906. Tome VI. Histoire des Ordres religieux et des églises particulières, p. 351, nr. 383: «Petrus Wyts de F. Petro Gillis Bruxellis, 7 ianuarii 1697».

A. Poncelet, Nécrologie des Jésuites de la Province Flandro-Belge. Wetteren, 1931.

P. Boeynaems, Broeder Jan Bisschop en zijn Pharmacia Galenica & Chymica. Pharm. Tijdschr. Belg., 33 (1956), 197-201.

L.J. Vandewiele, Het «Licht der Apotekers», Pharm. Tijdschr. Belg., 38 (1961), 1-10.

R. Calcoen, Een handschrift van Jan Bisschop's «Pharmacia Galenica et Chymica», Scientiarum Historia, 15 (1973), 137-143

L.J. Vandewiele, Farvacques, Robert de. Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen, 2 (1973), 454

Id., Enkele nieuwe gegevens over Apoteker Jan Bisschop, jezuïet, Farm. Tijdschr. Belg., 51 (1974), 443-449

Id., Bisschop, Jan, apotheker, jezuïet, Nationaal Biografisch Woordenboek, 7 (1977), 60-64

Id., Geschiedenis van de Farmacie in België. Beveren, 1981, 169-170

EEN RECEPTBRIEFJE UIT 1390

Dr. D. A. WITTOP KONING

VAN DER GOUW (1972) publiceerde onder de titel 'Een geneeskundig recept uit 1390', vier recepten uit dat jaar die waarschijnlijk de oudst bekende Nederlandse recepten zijn en het oudste stukje handschrift van een Nederlandse apotheker tegenwoordigen. Hij vond in de rekening van de rentmeester van de heerlijkheid Putten over het jaar 1389 (Archief van de heren van Putten en Strijen), op 15 maart 1390 te Geervliet afgehoord, aan het einde van één der hoofdstukken van de uitgaven een blijkens de kleur van de inkt tijdens het afsluiten bijgeschreven post luidende: ... 'Item van den recepte, dat Jan die Vosse Tordrecht, minen here maecte bij mijnre vrouwen ontbieden ende meester Jans, 15 daghe in merte, mits 20 gr. die Korstiaen verteerde die daerom ghesent was Tordrecht, bij Jans Vossen cedelen tsamen 9 s. 1 d.gr.'

VAN DER GOUW vervolgt dan met de mededeling dat Zweder van Abcoude, heer van Putten reeds op 4 maart 1390 enige medicijnen had laten halen bij Jan Vosse apotheker te Dordrecht en wel: ... 'Item tot Jans Vosse bij minen here ontboden coriander conditi 1 £ 4 s.gr. Item 1 pint garnaten 6 gr. Item 3 orinalen 10 gr.'

Apotheker Vos was in zijn tijd een befaamd man. In 1359 leverde hij de geneesmiddelen aan Jan van Blois, heer van Gouda en Schoonhoven.

Uit de rekening van Jan van Blois over 1361-1362 kan ik hieraan nog toevoegen: ... In de week voor Pinksteren levert Jan Vos gember, kaneel, paradijszaad, saffraan en suikerbroden (VAN DOORNINCK 1898a); in de eerste week van

januari 'grover tragyen' (suikerwerk), 'witter en roeder rusen' (foutief voor rosen), geconfijte gember, 'sukerrosaet'¹ en geconfijte anijs; in maart gember, 'paste le roy' (marsepein), 'pingelaets' (Nucleorum pineorum²), 'ghengebers in rusen', 'Sepscher vighen'³ en nogmaals 'geengebers in rusen, pingelaets, geengebers in bussen, paste le roy en peniden' (kandijsuiker). Omtrent dezelfde tijd '2 pond Confecten ter borsten der her Jan van Langerac' en wederom 'geengebers in rusen'. In de laatste week van de vasten 'pingelaets, paste le roy, geengebers' en in de eerste week van mei geconfijte anijs, 'suker rosaet en tot heren Hughen behoef van Barbenchon een plaster ter borst ghe-maect bi Janne den Vos'. In de week voor Pinksteren nog 28 pond van allerlei confecten en in de week na Onze-lieve-vrouwe-dag in september 'grover tragyen, witter en roeder rusen, suker-rosaet, anijs confijt, penyden geengebers confijt'.

In de eerste week van november grover tragyen, roeder ende witter rusen, anijs confijt, suker

¹ Zoete drank bereid uit een aftreksel van ozenbladen met suiker.

² Pijnappels, vruchten van *Pinus pinea* L. Lobelius noemt dit: pingels. Het zijn de noten die in de pijnappel steken (VANDEWIELE 1965). De Pharmacopoea Augustana geeft het volgende voorschrift voor Piniolatum album:

Pineas mund. siccato.

Sacchari c acetositate Citri irrosat et sicc. van elk even-veel

vereenigt het en maect het met Mucilago Tragacanth qs tot een massa.

³ Mij onbekend.

[Handwritten manuscript text in a cursive script, likely a recipe for Zweder van Abcoude from 1390. The text is written in a dark ink on aged paper, with some corrections and additions visible. It begins with 'Item van den recepte...' and lists various ingredients and their quantities, including coriander, garnet, and other spices. The script is dense and characteristic of late 14th-century Dutch handwriting.]

[Handwritten signature or mark at the bottom of the page, possibly 'D. A. W. King' or similar.]

rosaet, gegebers confit, penyden (VAN DOORNINCK 1898b). Voor de reis naar Gelderland terpentijn, olijfolie, dyaultea¹, olyen van bayen (olie van laurierbessen), drakenbloed en smout van glesen (Sagimen Vitri of flos Vitri) (VAN DOORNINCK 1898c). Op de reis naar Zeeland 1 plaester tot heren Hughen borst (VAN DOORNINCK 1898d).

BIK (1955) geeft in zijn proefschrift nog een ongedateerde passage uit de rekeningen van de graven van Holland: ... 'it, heeft Wilhelms tot Jan Vos doen haele in de maent van Meye, doe mine here tot St. Geertrudenberghe lach, tot zinre ziekte, die hi hadde int aensicht ende int hoeft, ende daerna tot 11 tiden, an dyacastorium², dyadragans³, en trifera sarrazenica⁴, an pillen ende elctuariën, te samen gherekent xl.sc' ...

BIK vervolgt met de mededeling dat Jan Vos blijkbaar de bijzondere gunst van het hof had, want hij kreeg in 1372 een studiebeurs voor de Parijse school: ... 'Item in d'eerste weke van Sept. ten bevelen hertogs Aelbrechts' voirsz ghegeve Jannes Vos ... voir sine dienst ende in alemissen tot sinre leringhe te helpe ter scole tot Parijs mede te trecke x Frankr scilden' ... (Grafe-lijke rekeningen 5630 jaar 1372 fol. 68 verso, Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage).

VAN DER GOUW (1972) vervolgt zijn betoog met: ... 'Vermindert men het totaal van de vorengemelde rekeningpost (9 schellingen 1 penning) met de 20 penningen die Korstiaen op de heen- en terugweg tussen Geervliet en Dordrecht verteerde, dan moet het totaal van de cedele, dat is de rekening van de apotheker 7 schellingen en 5 pennin- gen hebben bedragen. Deze 'cedele' is nog aan- wezig: in een voor deze streken weinig gangbare schriftsoort (cursiva formata) staan er vier recep- ten op en de apotheker Jan Vos heeft er met grote hanepoten de prijzen achtergezet en de somma vastgesteld op 7 s. 5 d.'

Dit in zijn soort zeer zeldzame documentje is een nadere beschouwing wel waard. VAN DER

GOUW (1972) geeft dan de volgende geheel uit- geschreven Latijnse tekst:

(i) Recipe

– masticis quartam unam
– galange zedoarii ameos¹ ana drachmam dimidiam
– mente sicce absinthii sicci ana drachmam unam
– terebintine drachmam dimidiam
pulverizentur pulverizanda conquassentur conquassanda et fiat emplastrum ad modum scuti ad quantitatem medie palme ex utraque parte malaxando cum pistello calido et miscendo omnia cum oleo masticis et extendatur super alutam et cooperiatur sindone tenui.

2 s. 5 d.gr.

(ii) Recipe

– interioris cinnamomi electi drachmas tres
– galange drachmam unam
– aque rosarum electe unciam unam
– panis zuccari albissimi libram dimidiam
fiat electuarium in bolis
et deauretur ab omni parte.

2 s. 8 d.gr.

(iii) Recipe

– radices yreos recenter infuse per noctem in sirupo rosa- rum drachmas tres
– pulveris dyadraganti frigidi semunciam
– candi penidiati ana unciam unam et dimidiam
– panis zuccari albissimi libram dimidiam
– aque rosarum quartam dimidiam
fiat electuarium in bolis diligenter coctum.

20 gr.

(iv) Recipe

– olei masticis unciam unam et dimidiam
– olei rosarum olei citoniorum ana drachmas sex
– cere modicum
fiat unguentum multum fluxibile.

8 gr.

Somma 7 s. 5 d.gr.

Kenden wij tot nu toe slechts de middelneder- landse voorschriftenboeken, nu is er een oor- spronkelijk receptbriefje voor de dag gekomen en de apotheker heeft er persoonlijk de prijs op- geschreven.

Zijn voorschriftenboek zal het Antidotarium Nicolai zijn geweest, waarin alle vier genoemde samengestelde preparaten Dialthea, Dyacasto- reum, Dyadragans en Trifera sarrazenica voor- komen. Hij zal het uit Parijs meegebracht hebben. Wij zouden graag meer weten van de inrichting

¹ Dialtea, samengestelde zalf. 'In dyaltea is tfundament altea of bismalva dat al een is' (VANDEWIELE 1970).

² Dyacastoreum is ine name, omdat Castoreum in de con- fexie gaat' (Antidotarium Nicolai 1917).

³ Dyadragantus is een electuarium 'daer tfundament af is dragagantum' (Antidotarium Nicolai 1917).

⁴ Trifera sarrazenica, dat geeft den mensce joget.

¹ Ammi maius L., Akkerscherm.

van zijn apotheek en de apparatuur die hij gebruikte bij de bereiding van zijn aromatische wateren, electuaria, oliën, pleisters, stropen en zalven, voor het vergulden van de boli in zijn praxis aurea en voor zijn confekten en andere suikerwerken, maar zover gaan onze gegevens helaas niet.

LITERATUUR

Antidotarium Nicolai. Een middelnederlandse vertaling van het - (1917) W. S. VAN DEN BERG. Brill, Leiden.
Archief van de heren van Putten en Strijen, inventaris nr. 107 (Dekker). Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

BIK, J. G. W. F. (1955) *Vijf eeuwen medisch leven in een hollands stad*. Dissertatie. Van Gorcum & Comp., Assen.

DOORNINCK, P. N. VAN (1898a) *De tocht van Jan van Blois met hertog Aelbrecht naar Gelre, November 1362*, blz. 114. Gebrs. van Brederode, Haarlem; (1898b) *Ibidem*, blz. 118-120; (1898c) *Ibidem*, blz. 113; (1898d) *Ibidem*, blz. 151.

GOUW, J. L. VAN DER (1972) *Hollandse Studiën* 3, blz. 67-75. 's-Gravenhage - Haarlem.

VANDEWIELE, L. J. (1965) *De 'Liber Magistri Avicenne' en de 'Herbarijs'*. Verhandel. Koninkl. Vlaam. Acad. Wetenschap. Belg., Kl. Wetenschap. xxviii, nr. 83, blz. 410; (1970) *Een middelnederlandse versie van de Circa Instans van Platearius*. Sanderus, Oudenaarde.

Riga Balsem (II)

Collega PH. JACOBS geeft mij enkele verbeteringen en aanvullingen op mijn artikelje Riga Balsem [*Pharm. Weekblad* (1974) 109, 603]. Ik heb door gebrek aan kennis van de Russische taal, moeten afgaan op de vertaling van de tekst van het flesje van collega AHLRICHS, maar er staat, zo zegt collega JACOBS, niet Russische maar Rigaër kruidenbalsem. Het strookje over de kurk blijkt een accijnsbanderolle te zijn zoals die in vele andere landen ook voorkomen [GRIFFENHAGEN, G. (1971) *Medicine Tax Stamps Worldwide*. American Top-

ical Association Milwaukee, Wisconsin].

De *vedro* is een emmer ofte wel 12,3 liter. Het flesje had dus een inhoud van 60 ml.

Tevens wil ik van deze gelegenheid gebruik maken om mede te delen dat collega Dr. E. GRENDEL te Haastrecht, na de afsluiting van mijn artikelje, ook zo'n flesje wist te veroveren met glaszegel, met waarschijnlijk Duitse tekst in druklettertjes: RIGA BALSAM.

D. A. WITTOP KONING

DE KRAAMINRICHTING IN HET SINT-ELISABETHGASTHUIS TE ANTWERPEN EN DE OPLEIDING VAN DE VROEDVROUWEN (1804-1909)

R. AERNOUTS

I. DE KRAAMINRICHTING*

Vóór de 19^e eeuw is het niet erg gebruikelijk dat zwangere vrouwen in het ziekenhuis worden opgenomen om er te bevallen, of om er bij ziekte of ongeval verzorgd te worden. Dit is meer een gewoonte dan een door bepalingen vastgestelde verordening. In de stichtingsstatuten van de ziekenhuizen wordt hierover meestal niets gezegd.

Het Hôtel-Dieu te Parijs bezit reeds in de 16^e eeuw een kraaminrichting (1).

In de 18^e eeuw heeft Jozef II te Wenen (1780) — later ook in onze gewesten (1781) — grondige vernieuwingen in het ziekenhuiswezen doorgevoerd. Naast de algemene ziekenhuizen richt hij instellingen op voor de verzorging van arme gebrekkigen, vondelingen, wezen en behoeftige kraamvrouwen. In 1784 wordt aan het vondelingenhuis van Wenen een kraaminrichting verbonden. Een dergelijke instelling zal ook te Brussel in het algemeen ziekenhuis geopend worden; in 1788 slechts met 4 bedden, in 1789 met 12 bedden. De Brabantse omwenteling verhindert de verdere uitbouw (2).

Hoe is nu de toestand in onze gewesten vóór de 19e eeuw? Te Brussel kunnen in 1211 zwangere vrouwen kort voor de bevalling in het Sint-Janshospitaal worden opgenomen (3). In Luik laat men in de 18e eeuw in het Hôpital de Bavière geen zwangere vrouwen toe (4), terwijl dit te Brugge, in het Sint-Janshospitaal, wel het geval

* *Afkortingen*: A.B.V.H.G.: Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaalgeschiedenis — A.O.C.M.W.A.: Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn van Antwerpen. — B.G.: Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen. — B.W. Bureel van Weldadigheid van Antwerpen. — C.O.O.A.: Commissie van Openbare Onderstand van Antwerpen. — S.A.A.-M.A.: Stadsarchief Antwerpen - Modern archief. — P.V.: Proces-verbalen. — S.E.: Sint-Elisabethgasthuis.

(1) Dix Siècles d'Histoire hospitalière Parisienne 651-1650, in Musée de l'Assistance Publique à Paris, 1961, p. 91-92, n° 122 en p. 66, n° 70.

(2) P. BONENFANT, *Le problème du Paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Brussel, 1934, p. 183, 455 en 460.

(3) Id., *Hôpitaux et Bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas*, A.B.V.H.G., III, 1966, p. 25 e.v.

(4) S. HELIN, *Equipement hospitalier sous l'Ancien Régime, Le cas de Liège*, A.B.V.H.G., II, 1964, p. 33.

is (5). Er wordt beweerd, dat te Antwerpen vóór 1719, zwangere vrouwen in het Sint-Elisabethgasthuis worden opgenomen, maar dit lijkt sterk overdreven (6).

1. Onder het Frans bewind.

Om de wijzigingen, die de Franse overheid in het Antwerpse ziekenhuis invoerde te kunnen begrijpen, moeten wij — wat de kraaminrichting betreft — even kijken naar de toestand in Parijs. Hiervoor beschikken wij over twee uitvoerige dokumenten: het *Mémoire sur l'Hospice de la Maternité*, in boekvorm uitgegeven te Parijs in 1808, en een bundel *Ordonnances* betreffende de Franse openbare onderstand in de 18e eeuw (7).

In het *Mémoire sur l'Hospice de la Maternité* lezen wij, dat zwangere vrouwen en vondelingen in hetzelfde huis worden ondergebracht. Zo kunnen de moeders hun eigen kind en ook nog een vondeling zogen. Verder worden de inrichting van het huis en de aanvaardingsvoorwaarden voor de vrouwen besproken en wordt het lot van de aldaar geboren kinderen bepaald. De Parijse inrichting telt 135 bedden en 60 wiegen.

Als we nu de toestand in het Sint-Elisabethgasthuis op het einde van de 18e eeuw nagaan, dan valt dadelijk op, dat de voorzieningen daar erg ontoereikend zijn (8).

In een *Projet d'amélioration de l'hôpital de la Commune d'Anvers* — niet gedateerd, maar waarschijnlijk uit het jaar III (23 september 1794 - 22 september 1795) — wordt voorgesteld zalen voor de arme zwangere vrouwen open te stellen, met de bedoeling de talrijke kindermoorden te verhinderen (9). Het zal echter nog ettelijke jaren duren vooraleer met de uitvoering van dit projekt wordt begonnen. Het ziekenhuis is trouwens te klein, want nog steeds moeten twee

(5) Catalogus van de tentoonstelling: *Sint-Janshospitaal, Brugge, 1188-1976*, C.O.O. Brugge, 1976, I. p. 59.

(6) E. PAÏS-MINNE, *Een geschil tussen de gasthuiszusters en de pastoors der parochiekerken van Antwerpen over het niet aanvaarden van zieke zwangere vrouwen* ($\pm$ 1719), A.B.V.H.G., I, 1963, p. 29.

(7) Beide werken bevinden zich in de bibliotheek van het O.C.M.W. Antwerpen; dit organisme is o.a. erfgenaam van de voormalige *Hospices Civils* (B.G.) die in onze gewesten door de Fransen opgericht werden; de boeken zijn waarschijnlijk van toen af in het bezit van de B.G. geweest en moeten als richtlijn gediend hebben voor de inrichting van de zalen voor zwangere vrouwen.

(8) S. JANSSENS-EVEN, *De Openbare liefdadigheidsinstellingen van 1794 tot 1830*. In: *Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXe eeuw*, Antwerpen, 1964, p. 229-230.

(9) S.A.A.-M.A. 107^a.

zieken samen in één bed liggen (10). Bovendien weigeren de gasthuizusters zwangere vrouwen te verzorgen. In de verschillende voorstellen voor reglementen (11) en zelfs in het *Arrêté du Préfet portant règlement pour l'hôpital Ste- Elisabeth*, ondertekend door préfet Herbouville op 1 nivôse XII (28 december 1803), vinden we niets over een kraaminrichting (12).

Op 8 juni 1803 worden de gasthuizusters uitgedreven. Het stadsbestuur neemt het beheer van het gasthuis over. Maire Werbrouck vaardigt zijn adjunct, de heer Petit, af om daadwerkelijk het bestuur waar te nemen (13). Die schrijft op 15 juli 1803 aan de Maire dat hij de geplande zalen enkel kan openstellen als er een hoofdvroedvrouw in dienst komt (14). De Maire dringt er bij het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen op aan deze benoeming zonder verder uitstel te doen, maar de Burgerlijke Godshuizen willen hierop niet ingaan (15). Zij hebben daarvoor niet de nodige gelden ter beschikking en ze menen bovendien, dat het openstellen van de kraaminrichting slechts de ontucht in de hand zal werken (16). Toch zal de heer Petit, eind 1803 of begin 1804, de kraamzalen openstellen.

Op 26 nivôse XII (17 januari 1804) belast Maire Werbrouck de dokter-verloskundige J.J.J. Van Haesendonck met het onderzoek van de ongehuwde zwangere vrouwen, die zich in het gasthuis aanbieden om er te bevallen (17). Blijkbaar is er intussen een hoofdvroedvrouw benoemd, want wij vinden haar salaris en ook dat van dokter Van Haesendonck opgetekend in januari 1804 (18). Die vroedvrouw schijnt niet lang in dienst gebleven te zijn, daar we ze niet terugvinden in de betalingsstaten van 1805 en ook niet in de latere. De salarissen voor een « garde-couches » en een oppasster blijven wel genoteerd (19).

(10) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek A, 1e deel, p. 54, brief van 4 Prairial an VIII (3 juni 1800).

(11) id., - B.G., S.E. doos 1, Reglementen an VIII e.a.

(12) *Arrêté du Préfet portant Règlement pour l'Hôpital Ste Elisabeth*, Antwerpen, jaar XII.

(13) Ed. GEUDENS, *Le compte-moral de l'an XIII des hospices civil d'Anvers*, Antwerpen, 1898, p. 139.

(14) S.A.A.-M.A., 169^r.

(15) A.O.C.M.W.A. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2¹.

(16) id. - B.G., Kopijboek C; p. 390, brief van 18 Thermidor an XI (5 augustus 1803).

(17) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2².

(18) S.A.A. - M.A., 3537, 3538, 3542.

(19) id. - M.A., 3539.

Op 19 nivôse XII (10 januari 1804) vaardigt Prefekt Herbouville een speciaal reglement voor de kraaminrichting uit. We hebben het spijtig genoeg niet in zijn geheel teruggevonden, maar we bezitten wel een uittreksel ervan.

Hierin wordt bepaald dat, zo de ongehuwde moeder verklaart haar kind niet zelf te kunnen opvoeden, de Maire een onderzoek zal instellen. Indien nodig wordt het kind naar het vondelingenhuis verwezen, maar dit huis is op dat ogenblik echter overbevolkt. Het kind blijft voorlopig in de kribbe tot het op het platteland kan worden uitbesteed (20). Enkele andere gegevens uit dit reglement kunnen we afleiden uit een dokument van 1824, waarin toestanden en reglementen uit de Franse periode besproken worden. Het gasthuis neemt, na een controle door de geneesheer-verloskundige, de vrouwen op in de achtste maand van hun zwangerschap. Vrouwen in barensnood worden echter zonder formaliteiten aanvaard en alle vrouwen, gehuwd of ongehuwd, krijgen een luierman voor het kind. Zij verlaten de instelling na drie weken, slechts in uitzonderlijke gevallen duurt het verblijf langer. Ze kunnen hun kind meenemen, of, als zij niet over de middelen beschikken om het zelf op te voeden, het aan het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen afstaan. Dat zal het dan op het platteland uitbesteden, waarbij indien mogelijk van de moeder een kleine bijdrage wordt gevraagd. De kraaminrichting bevat 22 bedden. Enkele daarvan staan in afzonderlijke kamers voor betalende vrouwen, die daar in het geheim kunnen bevallen; hun identiteit wordt niet gevraagd, er zijn er zelfs die gesluierd zijn (21).

Op 26 nivôse XII (17 januari 1804) geeft de aartsbisschop van Mechelen aan de kapelaan van het gasthuis de toelating om de kinderen, die daar geboren worden, te dopen (22). Niet-katholieke vrouwen moeten een speciaal toelatingsbiljet voorleggen willen ze opgenomen worden (23).

Uit de *Compte-moral de l'an XIII* en uit de *Compte-moral et explicatif et justificatif sur l'administration de l'hôpital Ste-Elisabeth pendant les 100 premiers jours de l'an XIV et l'exercice 1806* lichten we nog enkele gegevens over de beginjaren van de kraaminrich-

(20) A.O.C.M.W.A. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2³.

(21) id. - B.G., doos Algemene Zaken : Algemeen overzicht en beschrijving der instellingen der Burgerlijke Godshuizen (niet gedateerd, 1816-1824).

(22) S.A.A. - M.A., 169¹.

(23) id. - M.A., 169¹.

ting (24). In het jaar XIII (23 september 1804-22 september 1805) worden twee kraamzalen opengesteld, samen 20 bedden, waarvan er gemiddeld 18 per dag bezet zijn. De aanvragen zijn echter zo talrijk, dat er wel dertig bedden zouden nodig zijn. In 1804 worden drie kraamzalen vermeld, in totaal 20 bedden en 14 wiegen. Deze zalen liggen op het gelijkvloers van het voormalige klooster, dat na de uitdrijving van de gasthuiszusters voor de dienst van het gasthuis in gebruik wordt genomen.

De vrouwen blijven gemiddeld 50 dagen in de instelling, wat naar huidige maatstaven zeer lang is. We mogen niet vergeten, dat zij meestal in de achtste maand van de zwangerschap binnenkomen en na de bevalling nog een zekere tijd in de zoogafdeling kunnen blijven. Een geneesheer-verloskundige en twee oppassters nemen de dienst waar. Er is dus, uitgezonderd een korte periode bij de aanvang, geen vroedvrouw aanwezig.

Alle kinderen moeten worden ingeënt, maar dit schijnt niet altijd gebeurd te zijn. Het *Comité de Vaccine* zal het in februari 1809 nodig achten er op te drukken dat al de kinderen, die in het gasthuis worden geboren, gevaccineerd worden. Ze mogen de instelling slechts verlaten, nadat men heeft vastgesteld dat de inenting geslaagd is (25). Meestal wordt de datum van vaccinatie op de geboorteakten en in de inkomboeken genoteerd (26). Het stadsbestuur draagt de kosten voor de behoeftige ongehuwde vrouwen. Slechts enkelen betalen zelf (27).

Op 1 januari 1810 neemt het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen het beheer van het gasthuis terug over en belast de administrateur Cambier met het bestuur ervan. Op 3 oktober 1810 zendt het bestuur een lang rapport over de toestand in het gasthuis naar de prefekt van het departement. Hierin worden twee zalen voor zwangere vrouwen vermeld: één voor de behoeftige en één voor betalende vrouwen. De zalen zijn te laag, te klein en slecht geventileerd, wat volgens de geneesheren één van de oorzaken van het hoge sterftecijfer is. Een nieuwe kraaminrichting met 50 bedden, verdeeld over 4 kamers, en 2 kribben voor de kinderen zou moeten worden gepland. De oude brouwerij is een mogelijke vestigingsplaats. Het plan wordt onder het Franse bewind echter niet uitgevoerd (28).

(24) Ed. GEUDENS, *op. cit.*, p. 142, en S.A.A.-M.A., 3544, *Le Compte-moral de l'an XIV et l'exercice 1806*.

(25) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek G, brief van 24 februari 1809.

(26) id. - B.G., Kopijboek H, brief van 16 november 1810.

(27) id. - B.G., *Compte-moral des Hôpitaux de l'exercice 1810*.

(28) id. - B.G., Kopijboek H, brief van 3 oktober 1810.

Geneesheer-verloskundige Van Haesendonck neemt de dienst van de kraaminrichting waar tot aan zijn overlijden op 26 januari 1808 (29). Hij wordt opgevolgd door dokter J.B.J. Vandezande (30).

2. Onder het Hollands bewind.

Op het einde van de Franse periode en aan het begin van de Hollandse periode is de financiële toestand van het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen zeer benard. Er moeten bezuinigingen worden doorgevoerd.

In januari 1816 is er sprake van de afschaffing van de kraaminrichting (31), maar men komt daarover niet tot een beslissing. In de jaarverslagen blijft steeds het aantal bevallingen en geboorten opgetekend (32).

De gezondheidstoestand van de bevolking is door oorlogsomstandigheden en de moeilijke economische toestand slecht. Hierin wil koning Willem I met allerlei maatregelen verbetering brengen. Zijn aandacht gaat onder meer naar de behoeftige en zwangere vrouwen. Op 13 oktober 1817 schrijft de minister van Binnenlandse Zaken een brief aan de gouverneurs van de provincies. Hij vraagt het totstandkomen van een kraaminrichting voor behoeftige vrouwen en een school voor vroedvrouwen in alle hoofdplaatsen van de provincies. Bovendien moeten de reeds bestaande inrichtingen aangepast worden (33).

Het bestuur van de de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen vraagt aan haar officieren van gezondheid een advies over dit schrijven. Daaruit (34) blijkt dat in de school van het gasthuis nog steeds

(29) C. BROECKX, *Notice sur J.J.J. Van Haesendonck*, in: *Annales de la Société de Médecine d'Anvers*, XXVe Année, Antwerpen, 1864, p. 454.

(30) id., *Notice sur les travaux de Vandezande*, Antwerpen, 1839, p. 17, in: *Œuvres médico-littéraires du Docteur C. Broeckx*, Tome III, Antwerpen, 1845-1848.

(31) A.O.C.M.W.A. - B.G., *Répertoire* 6, nrs. 5274, 5385.

(32) id. - B.G., *Jaarverslagen* 1815 t/m 1821, hiaat, 1825 aanwezig, hiaat tot 1870

(33) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2°: inrichting kraamafdeling, 1817.

(34) Het advies is gedateerd 6, 8 bre 1817. Er moet een fout in de datum geslopen zijn. De stedelijke overheid zendt op 25 oktober 1817 en 7 november 1817 (A.O.C.M.W.A. - B.G. - *Répertoire* 8, nrs 1913 en 1996), brieven betreffende het inrichten van een kraaminrichting volgens de bepalingen vervat in het schrijven van de Minister van Binnenlandse Zaken van 13 oktober 1817 aan de administratie van de B.G. De Regent van het S.E. stuurt

vroedmeesters en — in zeer beperkte mate — ook vroedvrouwen gevormd worden. Verder stellen ze dat gehuwde vrouwen in afzonderlijke zalen moeten worden verzorgd, zodat de leerling-vroedmeesters en de leerling-vroedvrouwen gescheiden blijven. Het ziekenhuis beschikt echter niet over genoeg ruimte om dit te verwezenlijken. De leerling-vroedvrouwen zouden buiten het gasthuis moeten worden gehuisvest. Volgens hen mogen vrouwen pas in de negende maand van de zwangerschap opgenomen worden en is een hoofd-vroedvrouw of meesteres-vroedvrouw overbodig; de natuurlijke bevallingen en de repetitielessen kunnen door een eerste-leerling-vroedvrouw worden gedaan (35).

Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen stelt dan een staat van uitgaven op, om de bestaande toestand aan de nieuwe eisen aan te passen (36). Er wordt een ontwerp-reglement opgemaakt dat drie hoofdstukken omvat. Het eerste hoofdstuk handelt over de zalen, het tweede over de opname en de behandeling van de vrouwen en in het derde komt de school voor vroedvrouwen aan de beurt (37). De stadsarchitect wordt op 30 januari 1818 belast met het opmaken van het bestek voor de nieuwe kraamzalen (38). Het zal echter nog tot 1822 duren eer men daadwerkelijk aan de uitbreiding van het gasthuis gaat denken.

De gasthuiszusters zullen nu terug opgenomen worden om de zieken te verzorgen (39). Het klooster dat in gebruik is voor de zieken dienst, moet worden ontruimd en de oude brouwerij zal worden omgevormd tot ziekenzalen (40).

In juli 1824 is het bestek van de algemene verbeteringswerken klaar. Hierin zijn voorzien: afzonderlijke kamers voor de betalende kraamvrouwen, twee zalen voor de moeilijke bevallingen, een vertrek voor de twee ziekenoppassters, een kamer voor de hoofd-vroedvrouw en een kamer voor de minnen (41). De werken zijn

op 13 november 1817 (id. - B.G., Répertoire 9, n. 2047) het advies van de officieren van gezondheid aan de administratie van de B.G. door, die het op haar beurt op 19 november 1817 (id. - B.G., Répertoire 9, n. 2055) naar het stadsbestuur doorzendt. Het advies dateert waarschijnlijk van 6 november, niet oktober.

(35) A.O.C.M.W.A.-B.G., S.E. doos 5, bundel 6de, Kopijboek van brieven an XII - 1823, brief van 6, 8bre - 1817.

(36) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2 *b*.

(37) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2 *c*.

(38) id. - B.G., Répertoire 9, n° 2609.

(39) id. - B.G., Répertoire 12, n° 7950.

(40) id. - B.G., Kopijboek 10 juli 1822 - 15 oktober 1823, brief n. 1328.

(41) S.A.A. - M.A. 893⁴.

dan blijkbaar begonnen, vermits we in het jaarverslag 1825 vermeld vinden dat de schikking van de zalen dikwijls veranderde, gezien de aanpassingswerken aan de gang waren.

In augustus 1825 wordt een definitief reglement voor het gasthuis opgesteld (42). Hierin vinden we het van belang voor de kraaminrichting, dat de gasthuiszusters de kraaminrichting niet bedienen. Zij moeten er wel voor zorgen dat er steeds genoeg oppassers aanwezig zijn. Verder wordt bepaald dat er zo vlug mogelijk nieuwe zalen voor de bevallen dochters en vrouwen zullen worden ingericht. De kraamvrouwen van buiten Antwerpen zullen een bewijs moeten voorleggen dat ze voor de eerste kosten 25 fl. hebben betaald en de moeders zullen bij het verlaten van het gasthuis hun kind moeten meenemen of zich tot het BW moeten wenden als ze het zelf niet kunnen opvoeden. De vrouw kan slechts 14 dagen voor de vermoedelijke bevalling worden opgenomen. Eén van de geneesheren of heelmeesters van het gasthuis wordt « boven en behalven hun dienst der zieken » met de dienst van de kraaminrichting belast. De provinciegouverneur zal een meesteres-vroedvrouw voor de natuurlijke bevallingen benoemen.

We stellen vast dat staten van geboorten elke maand aan de gemeentebesturen worden gezonden. De betaling van de kosten gebeurt steeds met grote vertraging. Hierover is er een voortdurende briefwisseling tussen het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, het stadsbestuur en de gemeentebesturen (43).

De kinderen die vanuit de kraaminrichting naar het vondelingenhuis worden gezonden, moeten een verklaring die hun goede gezondheid en het resultaat van de vaccinatie vaststelt, bij zich hebben. Klachten over de juistheid van de verklaring komen voor, bijvoorbeeld in 1819 (44) en 1821 (45).

Dokter J.B.J. Vandezande neemt gedurende de hele Hollandse periode de dienst van de kraamafdeling waar (46).

(42) id., - M.A., 170³¹ en A.O.C.M.W.A. - B.G. - S.E. doos 1.

(43) id. - B.G., Répertoire 15 t/m 17, ettelijke nrs.

(44) id. - B.G., Kopijboek 30 juni 1819 - 13 mei 1820, nr 5060.

(45) id. - B.G., Kopijboek 16 mei 1820 - 10 juli 1822, nrs 7302, 7388, 7640. Er is gebleken dat kinderen waarvan de verklaring *gezond* vermeldt, de voederster met een *venusziekte* besmet hebben.

(46) id. - B.G., S.E. Jaarverslagen 1815 t/m 1821 en 1825.

3. Na 1830.

De onder het Hollands bewind vooropgestelde uitbreiding van het gasthuis is niet onmiddellijk doorgegaan. De besprekingen hierover worden pas einde 1839 hervat. Op 22 februari 1842 meldt het stadsbestuur dat de Bestendige Deputatie de aanbesteding van de nieuwbouw heeft goedgekeurd (47).

De nieuwe zalen voor de kraaminrichting komen op de eerste verdieping aan de zijde van de plantentuin. Ze zijn te bereiken langs een afzonderlijke trap en de afdeling is afgesloten van de andere zalen (48). Het betreden van de kraamzalen is slechts toegestaan aan de personen, die er nodig zijn voor de dienst (49).

In 1862 wordt er een speciale commissie voor het gasthuis opgericht. Die concludeert dat een tweede gasthuis in Antwerpen noodzakelijk is en dat de kraaminrichting uit het Sint-Elisabethgasthuis moet worden verwijderd (50). Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen geeft echter de voorkeur aan een kraaminrichting gelegen in een speciale vleugel en niet in een afzonderlijke inrichting buiten het gasthuis (51). Ze weigert tot tweemaal toe de kraaminrichting naar de burelen over te plaatsen, omdat er binnenkort toch een nieuw gasthuis komt, waarin kraamzalen zijn voorzien (51). Toch blijft het stadsbestuur erop aandringen dat men een plan voor een nieuwe kraaminrichting zou opmaken, maar het bestuur meent dat men beter spoed kan zetten achter het bouwen van het nieuwe gasthuis, waarin een kraaminrichting is voorzien (52).

Als in mei 1877 de *Conseil supérieur de l'Hygiène* zich verzet tegen een kraaminrichting in het nieuwe gasthuis, stelt het stadsbestuur voor ze naar een ongebruikte kapel over te brengen, wat op advies van de geneesheer wordt geweigerd (53). Het nieuwe gasthuis Stuivenberg wordt op 9 oktober 1884 geopend, maar de kraaminrichting blijft in het Sint-Elisabethgasthuis gevestigd (54).

(47) id. - B.G., Repertoire 26, n. 760.

(48) id. - B.G., Kopijboek 1 augustus 1862 - 10 september 1863, brief nr. 9841 van 23 juli 1863.

(49) id. - B.G., Repertoire 42, nrs 3044 en 3323 en P.V. van 7 januari 1856.

(50) S.A.A. - M.A., 168²: Rapport de Monsieur L. Van der Linden, 25 april 1862.

(51) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek 1 augustus 1862 - 10 september 1863, nr. 9841. S.A.A.-M.A., 168², brief van 8 mei 1869. - A.O.C.M.W.A.-B.G., Kopijboek 13 maart 1868 - 4 juni 1868, nr. 6750, brief van 29 mei 1869.

(52) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2⁷, brief van 21 mei 1874.

(53) id. - B.G., Répertoire 63, nrs. 539, 1068 en 1146.

(54) id. - B.G., P.V. 1881 - 1886, P.V. van 12 december 1884.

Pas in 1905 gaat men weer praten over een nieuwe kraaminrichting. Net zoals in Luik worden de kosten voor de bouw door de stad gedragen en stelt het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen de grond ter beschikking. Ze bekostigt ook de meubilering (55).

De nieuwe kraaminrichting zal op de gronden van de tuin van het gesticht Bogaerts-Torfs, gelegen in de Van Schoonbekestraat en grenzend aan de Vinkenstraat worden opgetrokken. Men voorziet een gebouw met twee zalen met elk 20 bedden, vier kamers voor betalende vrouwen, één afzonderingspaviljoen, één wachtzaal met 8 bedden voor de zwangere vrouwen, één verloskamer, één sterilisatiekamer, een laboratorium, een keuken enz... Dit voorontwerp wordt naar de *Conseil Supérieur de l'Hygiène* gezonden, die de oppervlakte van de zalen te klein vindt en slechts 10 bedden en 10 wiegen per zaal wil. Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen beschikt echter niet over voldoende grond om dit te verwezenlijken. De definitieve plannen worden door ingenieur-architect Walter Van Kuyck getekend en op 19 augustus 1907 door de provincieraad goedgekeurd (56).

Het nieuwe Moederhuis in de Vinkenstraat wordt op zondag 11 juli 1909 plechtig ingehuldigd en op 15 september werkelijk geopend. Op 31 december 1909 zijn alle werken voltooid (57).

In het begin van de Belgische periode blijft de medische leiding in handen van dokter Vandezande. Die overlijdt in 1833. Zijn opvolger en de heelkundige van het ziekenhuis zijn geen verloskundigen, wat problemen stelt. Uiteindelijk wordt de adjunkt-heelmeester dokter Stevens ten voorlopigen titel benoemd. Dokter Stevens is op dat ogenblik repetitor van de lessen vroedkunde, hij wordt dan door de professoren aangesteld als leraar vroedkunde, vrouwen- en kinderziekten. Voor deze lessen ontvangt hij een salaris. Dokter Stevens is bereid de dienst van de kraaminrichting gratis waar te nemen (58).

De toestand blijft zo tot in 1838, het jaar waarin de lessen vroedkunde worden afgeschaft. Daardoor heeft dokter Stevens geen salaris meer. Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen benoemt hem dan tot chirurgijn-verloskundige, hij behoudt echter de functie van adjunct-heelkundige. De aanstelling wordt op 7 september in de ge-

(55) id. - B.G., Kopijboek, Secretariaat, 13, p. 203, brief vermoedelijk van 16 of 17 januari 1905, en p. 239, brief vermoedelijk van 11 of 13 maart 1905.

(56) S.A.A. - M.A. 1322, bundel 6, Aanbouw Moederhuis.

(57) A.O.C.M.W.A. - B.G., Jaarverslag 1909.

(58) id. - B.G., Kopijboek 25 maart 1833 - 31 december 1834; nr. 2909, 27 december 1833.

meenteraad goedgekeurd (59). Doch dokter Stevens dient op 9 juli 1849, na een onenigheid met de regent van het gasthuis, zijn ontslag in (60).

Na het overlijden van één van zijn opvolgers in 1855 wil het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen de funkties van hoofdverloskundige en adjunkt-heelmeester scheiden (61) en het stadsbestuur treedt deze mening bij (62).

Tot in 1862 werden alle geneesheren en heelmeesters voor het leven benoemd. Na dit jaar wordt nog slechts voor een ambtstermijn van vijf jaar benoemd, maar herbenoeming is mogelijk (63).

In 1877 wil de toenmalige verloskundige, dokter Van de Wiele een gynekologische dienst oprichten, maar het is niet duidelijk of die werkelijk bestaan heeft (64).

Een van zijn opvolgers, dokter Henrotay, wordt op 8 december 1907 tot hoofdverloskundige benoemd (65). Hij heeft zich reeds gedurende zijn adjunktschap (1905-07) actief bezig gehouden met de organisatie van de nieuwe kraaminrichting. Samen met ingenieur-architect Van Kuyck maakt hij de plannen op en verdedigt ze bij burgemeester Hertoghe (66).

We hebben niet kunnen achterhalen wanneer er voor het eerst gediplomeerde vroedvrouwen zijn benoemd. Uit een dokument van 20 november 1907 weten we nochtans dat twee vroedvrouwen in dienst waren, de eerste vanaf 5 maart 1863, de tweede vanaf 26 april 1876. Beide worden nu op pensioen gesteld (67). Slechts één vroedvrouw volgt hen op (68). Pas een jaar later wordt een tweede aangesteld (69). Die wordt op 30 juli 1909 tot hoofdvroedvrouw

(59) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos I, bundel 3, brief van 17 september 1838.

(60) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos I, bundel 5⁵, brief van 9 juli 1849.

(61) id. - B.G., Kopijboek 23 februari 1855-25 juli 1856, nr. 2410, 10 september 1855.

(62) S.A.A. - M.A., 171¹, Personnel nr. 19.

(63) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek 26 juli 1861 - 1 augustus 1862 nr. 4865, 1 juli 1861, en Kopijboek 1 augustus 1862 - 10 september 1963, nr. 8771, 28 februari 1863.

(64) id. - B.G., Archief-register 220, repertorium 498, Procès-verbaux des réunions des Officiers de Santé, P.V. van 1 mei 1877, 3 april 1878 en 28 juni 1878.

(65) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 29 november 1907.

(66) id. - B.G. 1905-1908, P.V. van 11 januari 1907.

(67) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos III, bundel 21⁵.

(68) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 3 november 1907.

(69) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 17 juli 1908.

benoemd (70). Ze is de eerste hoofdvroedvrouw van de nieuwe kraaminrichting (71).

Zoals voorheen worden in de inrichting gehuwde en ongehuwde behoeftige zwangere vrouwen uit Antwerpen en uit andere gemeenten opgenomen. Enkele bedden zijn voorbehouden aan betalende vrouwen. Tot in 1877 blijft het aanvaarden van de vrouwen geregeld door het reglement van 1825 (72). Het nieuwe reglement, in voege vanaf 1877 (73), vertoont slechts één wijziging: de vrouwen worden maar 15 dagen voor de vermoedelijke bevalling aanvaard. Het gewijzigd reglement van 1897 vermeldt 14 dagen (74).

De kosten voor de bevalling bedragen van 1825 tot 1846 25 fl, soms gevolgd door de vermelding « 52 Belgische franken ». Vanaf maart 1846 wordt aan de vrouwen van buiten Antwerpen geen globale prijs meer gevraagd, maar 1,50 fr. per dag plus eventuele bijzondere kosten (75) en in 1858 wordt bij Koninklijk Besluit de prijs voor vrouw en kind samen op 1,30 fr gebracht (76).

De vrouwen en kinderen verlaten de inrichting op zijn vroegst 10 dagen na de bevalling. Bezoek is slechts toegestaan na een speciale vergunning, behalve wanneer de vrouw in levensgevaar is (77).

In 1835 stellen de randgemeenten Borgerhout en Deurne een geneesheer-verloskundige « van de armen » aan. Van dan af zullen in het Sint-Elisabethgasthuis geen behoeftige kraamvrouwen uit deze gemeenten meer bevallen (78).

In 1835 zijn er per dag gemiddeld 10 vrouwen in de kraaminrichting aanwezig (79), in 1856, het jaar waarin 30 bedden voor de kraamvrouwen voorbehouden zijn (80), 11 à 23 vrouwen (81).

(70) id. - B.G., P.V. 1908-1911, P.V. van 30 juli 1909.

(71) id. - B.G., P.V. 1908-1911, P.V. van 30 juli 1909.

(72) id. - B.G., Kopijboek 15 september 1843 - 20 september 1844, nr. 5015, 26 augustus 1844 - Kopijboek 23 november 1853 - 23 februari 1855, nr. 8626, 7 juli 1854.

(73) id. - B.G., S.E. doos I, ongenummerde bundel, *Reglementen*, reglement 1877, art. 98.

(74) *Bestiering der Burgerlijke Gasthuizen Sint-Elisabeth en Stuyvenberg, Reglement van inwendige orde*, Antwerpen 1897, art. 42 en 88.

(75) A.O.C.M.W.A. - B.G., P.V. 1839-1849, P.V. van 4 maart 1846.

(76) id. - B.G., Répertoire 44, nr. 9268, 14 juli 1858.

(77) id. - B.G., Kopijboek 9 november 1904 - 12 januari 1906, secretariaat 13, p. 79, 8 december 1904.

(78) id. - B.G., Répertoire 19, nr. 1174, 19 april 1835.

(79) S.A.A. - M.A. 166², *Etats des mouvements journaliers des maladies*, 1835-1842.

(80) A.O.C.M.W.A. - B.G. - P.V. 1850-1857, P.V. van 7 januari 1856.

(81) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2⁶

In 1847 vraagt het ministerie van justitie zeer uitvoerige statistieken over de jaren 1831 tot en met 1846 (82). Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen zendt pas in september 1848 zeventien ingevulde staten naar het stadsbestuur; alle lijsten konden niet volledig worden ingevuld, omdat de gegevens uit de beschikbare documenten onvoldoende waren (83). We hebben de ingevulde lijsten helaas niet teruggevonden.

Ondanks de uitbreiding van het gasthuis blijft er een bestendige overbevolking. Dit is volgens de opvattingen van die tijd één van de hoofdoorzaken van het ontstaan van miasmen, die epidemies veroorzaken. Kraamkoortsepidemies deden zich nu en dan voor. Zo moeten in 1838 de kraamzalen ontruimd en ontsmet worden, wat zich waarschijnlijk beperkt zal hebben tot grondig schoonmaken, beroken en herkalken (84). In 1854 heerst er weer een kraamkoortsepidemie (85). Er worden maatregelen getroffen om de ventilatie van de kraamzalen te verbeteren (86) en men verbiedt aan onbevoegden de kraamzalen te betreden (87).

Dokter Bessems heeft in 1874 de doodsoorzaken bij de kraamvrouwen van 1865 tot en met 1874 opgetekend. In 1869 zijn 11 vrouwen aan de gevolgen van specifieke kraamziekten gestorven, in 1870 : 10, in 1871 : 5, in 1872 : 10 en in 1874 : 4, in de andere jaren slechts 1 tot 4 (88).

Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen wil in 1879 een kosteloos plaatsingsbureau voor voedsters oprichten, zoals er een te Brussel werkt (89). Het wordt op 6 juli 1880 geïnstalleerd (90).

In deze periode is er nog geen sprake van raadplegingen voor zwangere vrouwen. Die worden pas begin 1911 in de nieuwe kraaminrichting van de Vinkenstraat georganiseerd (91).

(82) S.A.A. - M.A., 169, Openbare hulp, bundel 5 : Accouchements filles-mères, dépêche ministérielle du 22 septembre 1847.

(83) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek 10 november 1847 - 19 januari 1849, nr. 5621, 22 september 1848.

(84) id. - B.G., S.E., briefwisseling 1837-1841, brief van 20 maart 1838.

(85) id. - B.G., Répertoire 42, nr. 3153³, 9 januari 1856.

(86) id. - B.G., Répertoire 42, nr. 3278, 26 januari 1856.

(87) id. - B.G., P.V. 1850-1857, P.V. van 24 maart 1856.

(88) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2⁷.

(89) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 2, 15 oktober 1879 - 24 juni 1881, brief van 10 december 1879.

(90) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 2, 15 oktober 1879 - 24 juni 1881, brief van 6 juli 1880.

(91) id. - B.G., *Jaarverslag 1910*, p. 101.

De kinderen die in het gasthuis worden geboren, geeft de ekonoom op aan de burgerlijke stand. Later neemt de directeur die taak over. Voor ze de inrichting verlaten worden de kinderen gevaccineerd, een enkele keer weigert een moeder dit uitdrukkelijk. De kinderen gaan meestal met hun moeders uit het gasthuis; als de moeder overleden is, wordt het kind ofwel aan de vader of een ander familielid overhandigd, ofwel op het platteland uitbesteed, ofwel in het vondelingenhuis en later, na de sluiting van die instelling in 1882, in het meisjesweeshuis geplaatst (92). Hier kunnen de zuigelingen echter niet goed worden verzorgd en daarom worden ze soms tot twee jaar in de kraaminrichting gehouden (93).

In februari 1908 worden kostenloze raadplegingen voor zuigelingen ingericht (97). Ze worden op 2 april geopend (95).

In 1892 schenkt de heer Ceulemans, gemeenteraadslid, een broeikast voor prematuren (96).

In de tijdsspanne van meer dan een eeuw dat de kraaminrichting in het Sint-Elisabethgasthuis gevestigd blijft, zijn er in de doelstellingen geen wijzigingen aangebracht. Ze blijft in de eerste plaats een inrichting voor behoeftige zwangere vrouwen, het merendeel ongehuwd.

Uit de beschikbare documenten (97) hebben we de tabellen I tot V opgesteld.

Tabel I en II geven het aantal vrouwen en boorlingen aan van 1804 tot en met 1908. Uit tabel I blijkt dat het aantal ongehuwde vrouwen het hoogst ligt in de periode 1820-1829 (95 %); in 1900-1908 bedraagt het nog slechts 62 %. Het sterftecijfer ligt tussen 3,1 % en 1,1 %. Met uitzondering van de periode 1840-49 blijft het tot 1880 boven de 2 % liggen. Ter vergelijking : in 1979 stierven

(92) id. - B.G., Inkomboeken (régistres des nouveaux-nés) nrs. 254 t/m 268. Jaarverslag 1882, p. 28-29.

(93) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 6, 6 oktober 1887 - 30 november 1889, brief van 9 mei 1888.

(94) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 16, 9 december 1907 - 14 oktober 1908, brief van 4 februari 1908.

(95) id. - B.G., Jaarverslag 1910.

(96) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 7, 2 november 1889 - 3 augustus 1893, brief van 6 oktober 1892.

(97) id. - B.G., S.E. : Inkomboeken Kraamafdeling nr. 251 (13 Nivôse an XII = 4 januari 1804) t/m n. 268 (tot 29 maart 1906) ; Geboorteakten nr. 326 (april 1906) t/m nr. 403 (einde augustus 1910) ; Inkomboeken behoeftige vrouwen nr. 131 (1 Nivôse an XII = 23 december 1803) t/m nr. 168 (tot 11 december 1911) ; Inkomboeken betalende vrouwen nr. 175 (1 januari 1804 t/m nr. 184 (21 januari 1910) ; Jaarverslagen voor zover voorhanden.

slechts 0,07 % van de vrouwen in de kraaminrichting van het Algemeen Ziekenhuis Middelheim (98). Aan de basis van dit verschijnsel ligt een betere hygiëne, ondermeer de invoering van aseptische methodes bij de behandeling van de vrouwen door dokter Semmelweis te Wenen (1861 publikatie van zijn werk over kraambedkoorts) en het erkennen van de bakteriële oorsprong van kraambedkoorts (Pasteur 1822-1895, ontdekking van de streptokok).

TABEL I

	In de kraaminrichting		
	Aantal bevallen moeders	Ongehuwde moeders %	Gestorven moeders %
1804-1809	534	86,0	2,6
1810-1819	1.454	87,2	3,0
1820-1829	1.109	95,0	3,1
1830-1839	1.356	89,5	2,9
1840-1849	1.821	76,8	1,3
1850-1859	2.861	69,3	2,7
1860-1869*	3.006	74,3	3,1
1870-1879**	2.858	77,7	2,8
1880-1889	4.565	78,3	1,9
1890-1899	5.754	72,0	1,1
1900-1908	4.390	62,0	1,3
1804-1908	29.708	72,0	2,06

* Van 1866 af wordt bij het doodgeboren kind ook de duur van de zwangerschap vermeld. Vele gevallen zouden nu als miskraam gerekend worden.

** Van 1870 af zijn er jaarverslagen voorhanden. De cijfers van de in de kraaminrichting opgenomen vrouwen liggen hoger dan die van de bevallen vrouwen. Er komen ook vrouwen in de kraaminrichting bij dreigende miskraam en voor nabehandeling.

Tabel II geeft het aantal geboren kinderen op. De cijfers liggen hoger dan die van de bevallen moeders, daar er meerlinggeboorten zijn. Het sterftecijfer ligt zeer hoog en daalt pas merkbaar na 1880. Het bedraagt gemiddeld 7,3 %. Ter vergelijking : in het Algemeen Ziekenhuis Middelheim bedroeg het in 1979 slechts 0,96 % (98). Die cijfers bevestigen de mening van M. Poulain, die 1900 als een keerpunt opgeeft voor de daling van de kindermortaliteit (99).

(98) Gegevens verstrekt door de direktie van het Algemeen Ziekenhuis Middelheim, waar sinds 1968 de kraaminrichting gevestigd is.

(99) M. POULAIN, *Mortalité aux jeunes âges en Belgique de 1840 à 1970*, Population et famille, 1975, p. 59.

TABEL II

	In de kraaminrichting		
	Aantal geboren kinderen	Doodgeboren kinderen %	Gestorven kinderen %
1804-1809	544	4,4	14,7
1810-1819	1.484	8,0	7,6
1820-1829	1.122	9,4	11,5
1830-1839	1.373	9,5	11,9
1840-1849	1.839	5,6	7,5
1850-1859	2.902	9,5	7,5
1860-1869*	3.052	10,1	9,2
1870-1879	2.898	11,1	7,0
1880-1889	4.613	7,9	5,4
1890-1899	5.814	7,0	5,6
1900-1908	4.413	8,0	6,4
1804-1908	30.054	8,36	7,3

* Vele doodgeboren kinderen zouden nu niet meer als dusdanig worden gerekend, de zwangerschap heeft te kort geduurd. Nu beschouwt men dat als miskramen.

TABEL III

	In de kraaminrichting			
	van ongehuwde moeders		van gehuwde moeders	
	Aantal doodgeboren kinderen	Aantal gestorven kinderen	Aantal doodgeboren kinderen	Aantal gestorven kinderen
1804-1809	5	17	19	63
1810-1819	20	12	93	99
1820-1829	7	16	101	112
1830-1839	24	40	106	123
1840-1849	13	29	95	104
1850-1859	91	61	185	160
1860-1869	128	80	180	200
1870-1879	133	62	188	142
1880-1889	132	77	233	174
1890-1899	173	114	271	225
1900-1908	162	120	192	163
1804-1908	888	628	1.163	1.565
	d.i. 11,5 %	d.i. 8,13 %	d.i. 5,21 %	d.i. 7,01 %

In tabel III zien we dat in verhouding meer kinderen van gehuwde moeders dood geboren worden of kort na de geboorte overlijden. Waarschijnlijk zijn de opgenomen gehuwde vrouwen risico-personen, want indien de gehuwde vrouw behoeftig is, wordt zij meestal door een vroedvrouw en/of een vroedmeester van het B.W. thuis geholpen. Slechts de zeer moeilijke gevallen worden naar de kraaminrichting verwezen.

Tabel IV geeft het beroep van de ongehuwde moeder op. Vanaf 1817 staat dit op de geboorteakte van het kind vermeld. Een derde

TABEL IV

	<i>Beroep aan de ongehuwde moeders</i>				
	<i>Huis- personeel, meiden, enz. %</i>	<i>Kant- werksters, naaisters, enz. %</i>	<i>Werk- vrouwen, dag- loonsters %</i>	<i>Andere beroepen %</i>	<i>Geen of beroep onbekend %</i>
1820-1829 . . .	31	42	11	6	10
1830-1839 . . .	39	38	14	6	3
1840-1849 . . .	35	49	12	4	—
1850-1859 . . .	36	39	13	6	6
1860-1869 . . .	42	30	14	10	4
1870-1879 . . .	42	21	19	16	2
1880-1889 . . .	37	16	37	10	—
1890-1899 . . .	34	15	43	8	—
1900-1908 . . .	27	11	48	10	4
1820-1908 . . .	36	24,5	28	9	2,5

van de ongehuwde moeders behoort tot het huispersoneel. De tweede groep wordt gevormd door de dagloonsters, gevolgd door die van de naaisters en aanverwante beroepen. Het aantal kantwerksters daalt met de tijd, na 1880 komen zij nog slechts sporadisch voor, terwijl het aantal naaisters, kleermaaksters enz. toeneemt. De vierde groep omvat een grote verscheidenheid van beroepen, enkele daarvan zijn specifiek voor Antwerpen : sigarenmaaksters, diamantslijpsters, zakkennaasters, koffieboonraapsters, schippersvrouwen. Hogere beroepen komen uiterst zelden voor. Voor de hele periode : 2 onderwijzeressen uit Amsterdam, één in 1878 en één in 1899, één handelaarster (1880) en één kassierster (1886). Als dusdanig opgetekende publieke vrouwen zijn zeldzaam. Vanaf 1903 komen ook vrouwen van emigranten voor.

In tabel V hebben we de correlatie onderzocht tussen het beroep van de moeder en haar overlijden in de kraaminrichting. Hier zien

TABEL V

*Correlatie tussen het beroep van de ongehuwde moeder
en haar dood in de kraaminrichting.
Aantal sterfgevallen in % uitgedrukt*

	<i>Huis- personeel, meiden, enz. %</i>	<i>Kant- werksters, naaisters, enz. %</i>	<i>Werk- vrouwen, dagloonsters %</i>	<i>Andere beroepen %</i>
1820-1829	2,153	0,445	4,201	3,077
1830-1839	3,375	1,960	1,156	—
1840-1849	1,431	0,292	1,219	4,762
1850-1859	3,375	1,918	3,100	3,150
1860-1869	3,298	1,367	3,448	2,620
1870-1879	2,545	2,609	1,210	2,305
1880-1889	1,425	1,733	0,823	0,570
1890-1899	0,561	0,464	0,574	—
1900-1908	0,262	1,007	0,447	—
1820-1908	1,864	1,496	1,030	1,353

we dat het sterftecijfer naar verhouding het hoogst ligt bij het huispersoneel.

II. DE OPLEIDING VAN DE VROEDVROUWEN.

1. Onder het Frans bewind.

De opleiding van de vroedvrouwen blijft tot in de 19^e eeuw vrij gebrekkig. Meestal gaan ze in de leer bij een bekwame vroedvrouw en leggen voor het Collegium Medicum examen af (100). In Antwerpen onderwijst de chirurgijnskamer sedert 1618 de heel- en vroedkunde. In 1777 worden er publieke lessen voor vroedmeesters en vroedvrouwen ingericht. Het is een cursus van drie maanden, die in 1786 tot één jaar wordt verlengd. De lessen worden in het Nederlands gegeven, maar vanaf de Franse periode is het Frans de onderwijstaal en daalt het aantal leerlingen, zodat Antwerpen nog slechts 5 à 6 bekwame vroedvrouwen telt (101).

(100) C. BROECKX, *L'Histoire du Collegium Medicum Antverpiensis*, Anvers 1858, p. 81 e.v.

(101) *ib.*, p. 372 e.v.

In 1804 wordt na de afschaffing van de Chirurgijnschool de *Ecole primaire de Médecine, Chirurgie et Accouchements* in het Sint-Elisabethgasthuis geopend (102). De lessen zijn in het Frans en duren in het begin 6 maanden, later wordt dat één jaar. De leerlingen leggen examen af voor de Geneeskundige Jury (103). Vele leerling-vroedvrouwen zijn er nooit geweest; in 1806 zijn het er slechts 5 à 6 (104).

Vanaf januari 1807 moet het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen, waarvan het jaarlijks inkomen 20.000 fr. bedraagt, elk jaar en op eigen kosten, een leerling-vroedvrouw naar Parijs zenden om daar aan de school verbonden aan het *Hospice de la Maternité* een degelijke opleiding te kunnen krijgen. De kosten bedragen 300 fr. per jaar en per leerling (105). Twee maal heeft het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen één van haar pupillen naar Parijs gezonden, één in 1808 (106) en één in 1811 (107).

2. Onder het Hollands bewind.

Zoals reeds vermeld, gaf de toenmalige minister van binnenlandse zaken in 1817 aan de gouverneurs van de provincies de opdracht in elke hoofdplaats een kraaminrichting voor behoeftige vrouwen op te richten en er een school voor vroedvrouwen aan te verbinden. De bestaande inrichtingen moeten aangepast worden en de gemeenten zijn verplicht leerlingen naar de school te zenden (108).

Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen heeft dan een project van reglement voor de kraaminrichting en de school

(102) Ed. GEUDENS, *Le Compte-moral de l'an XIII des hôpices civils d'Anvers*, Anvers 1898, Les améliorations apportées pendant l'an XIII, p. 144, n. 11.

(103) A.O.C.M.W.A. - B.G., S.E. farde Cours gratuits an XIII - 1829, minute op verso van brief, 28 oktober 1815.

(104) S.A.A. - M.A., 3544, *Compte-moral pendant les 100 premiers jours de l'an XIV et l'exercice 1806*.

(105) A.O.C.M.W.A. - B.W., doos Geneeskundige dienst: *Réglement pour l'Ecole d'accouchement établie à l'Hospice de la Maternité à Paris*.

(106) id. - B.G., P.V. 1806-1812, p. 87, P.V. van 17 juni 1808.

(107) id. - B.G., Kopijboek I, brieven 327, 328, 361, 366, 399, 504 en 508.

(108) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2, *Etablissement d'une maison d'accouchement pour la classe indigente à l'hôpital Ste. Elisabeth*. Kopij van het schrijven van Minister van Binnenlandse Zaken De Conincq, 13 oktober 1817.

opgesteld (109). Het derde hoofdstuk van dit reglement behandelt de school voor vroedvrouwen maar, bij gebrek aan geld en ruimte, wordt er aan het projekt geen gevolg gegeven (110). De gemeenten hebben zeker tot in 1823 nooit leerlingen naar de school gezonden (111). In dat jaar overweegt men de gasthuiszusters terug in dienst te nemen. De geneesheren zijn van oordeel dat aangezien de zusters geen zwangere vrouwen willen verzorgen, dit tot gevolg kan hebben dat de kraaminrichting en de school voor vroedvrouwen afgeschaft worden (112).

In 1824 wordt het bestek van de veranderingswerken, die in het gasthuis moeten aangebracht worden, opgemaakt. Zijn ondermeer voorzien : een amfitheater voor de lessen en een woning voor de meesteres-vroedvrouw (113).

Ook het algemeen reglement voor het Sint-Elisabethgasthuis van 9 augustus 1825 spreekt in hoofdstuk 12 over *Coursen* of openbare lessen. De artikels 157 tot en met 189 betreffen de geneeskundige school, die ook de school voor vroedvrouwen bevat. Hier volgen de voornaamste gegevens :

Art. 157 : In het gasthuis zullen openbare lessen gegeven worden, o.a. over de vroedkunde. Art. 159 : Het onderwijs staat onder het toezicht van de Provinciale Geneeskundige Commissie. Art. 163 : Twee afzonderlijke *coursen* worden geopend voor de kwekelingen-vroedvrouwen, de lessen moeten driemaal per week, telkens gedurende één uur gegeven worden. Ze zijn theoretisch en praktisch. Art. 168 : De lessen worden in de landstaal gegeven, in de zomer is er een vakantie van twee maanden. Art. 169 : Het onderwijs is gratis, ook voor de vreemdelingen. Art. 170 : De leerling-vroedvrouwen uit de provincie zullen in de buurt van het gasthuis, of gezamenlijk, of afzonderlijk gehuisvest worden. De kosten hiervoor worden door familie of vrienden gedragen, zoniet door de gemeente van herkomst. De leerlingen staan onder toezicht van een meesteres-vroed-

(109) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 2, *Projet de règlement pour l'organisation d'une maison d'accouchement à construire dans l'enceinte de l'hôpital civil d'Anvers*.

(110) id. - B.G., Kopijboek 20 oktober 1817 - 31 augustus 1818, brief n. 2055 van 19 november 1817.

(111) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 6, kopijboek van brieven an XIII, 1823, nr. 46, brief van 25 juni 1823.

(112) id. - B.G., S.E. doos 5, bundel 6, kopijboek van brieven an XIII, 1823, nr. 43, brief van 18 januari 1823.

(113) S.A.A.-M.A. 893, Openbare Werken, S.E. 1822-1838, nr. 4 : *Civiel hospitaal*, 25 juni 1824.

vrouw, die over een woning in de instelling beschikt. Art. 173 : de leerlingen moeten tussen 20 en 30 jaar oud zijn. Art. 180 : een concours zal, voor een periode van 2 jaar, uitwonende leerling-vroedvrouwen aanduiden, die de professor en de meesteresse-vroedvrouw in hun werk zullen bijstaan. De professor mag nog twee of meer andere leerlingen aanduiden om bij de bevallingen te helpen. Art. 184 : de meesteresse-vroedvrouw wordt met de repetitielessen belast (114).

Uit een schrijven van de burgemeester op 18 april 1826 blijkt dat het reglement, wat de school betreft, niet onmiddellijk in werking is getreden. Hij wil, zodra de school funktioneert, de plattelandsgemeenten verzoeken leerlingen te zenden (115). Het stadsbestuur dringt er herhaaldelijk op aan de school in werking te stellen en een meesteresse-vroedvrouw te benoemen (116).

3. Na 1830.

De geneeskundige dienst van het Sint-Elisabethgasthuis blijft verder funktioneren. In 1835 worden twee repetitors voor de lessen vroedkunde aangesteld, maar aangezien er geen leerling-vroedvrouwen zijn, geven zij enkel les aan de leerling-geneesheren en heelmeeesters (117).

Gezien de wet van 1835 op het hoger onderwijs heeft de school in het gasthuis geen reden van bestaan meer. Er wordt een kommissie opgericht om het nut van de school te beoordelen (118). Enkele kursussen blijven behouden. In 1837 volgen slechts 3 leerlingen de lessen fysiologie, medische wetgeving en vroedkunde. Er wordt niet uitdrukkelijk vermeld of er bij deze leerlingen vroedvrouwen zijn (119). Verschillende kursussen worden in 1839 uit bezuinigingsoverwegingen afgeschaft, waaronder ook die van de vroedkunde (120)

(114) id. - M.A., 170¹³ Kopij : *Algemeen reglement van het burgerlijk gasthuis te Antwerpen, 1825.*

(115) A.O.C.M.W.A. - B.G., S.E. secretariaat, farde I, S.E.

(116) id. - B.G., Briefwisseling 1825-1830, brieven van 20 september, 8 oktober en 13 november 1827, 29 februari, 10 juni, 23 augustus, 2 en 18 september 1828.

(117) id. - B.G., Briefwisseling 1831-1836, brief van 19 februari 1835.

(118) id. - B.G., Répertoire 21, nrs. 3162 van 21 november 1836, 3414¹ van 23 januari 1837 en 3959 van 7 juli 1837.

(119) id. - B.G., Briefwisseling 1837-1841, brief van 27 juli 1837.

(120) id. - B.G., Briefwisseling 1837-1841, brief van 24 april 1839.

In 1840 meent de gouverneur van de provincie nochtans dat een juffrouw van Mechelen in het gasthuis lessen in de vroedkunde volgt (121), maar uit een schrijven van de professoren blijkt dat dit onjuist is. Dit meisje heeft wel een studiecertificaat getoond van een geneesheer uit de stad en de professor vroedkunde heeft haar toegestaan in het gasthuis bevallingen bij te wonen. De professoren betreuren dat de lessen vroedkunde sinds 1838 afgeschaft zijn. Ze oordelen dat het nuttig is de theoretische en praktische lessen in de vroedkunde opnieuw in te richten (122).

In 1841 dringt het provinciebestuur aan op de opening van de school (123), maar het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen kant zich tegen de oprichting van een provinciale school binnen de muren van het Sint-Elisabethgasthuis en dit zowel uit moreel als uit hiërarchisch standpunt.

Het samenbrengen van jonge leerling-vroedvrouwen en leerling-geneesheren kan tot immoraliteit leiden, want het is moeilijk toezicht op hun gedrag te houden. In hetzelfde huis zouden professoren aanwezig zijn, de ene door de stad, de andere door de provincie benoemd, wat zeker wrijvingen zou teweeg brengen. Bovendien zijn er volgens de huidige behoeften nauwelijks voldoende zalen voor zwangere vrouwen (124). Men kan geen tweede kraaminrichting speciaal voor leerling-vroedvrouwen in een huis naast het gasthuis openen, er is namelijk geen huis beschikbaar en de verbinding van dit huis naar het gasthuis zou moeilijk te bewaken zijn. Men zou ook de leerling-geneesheren tot de nieuwe instelling moeten toelaten om er de zieke kraamvrouwen te verzorgen. Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen stelt voor een geheel onafhankelijke kraaminrichting op te richten en er een school aan te verbinden. In het gasthuis zelf zouden enkele zalen voorbehouden worden aan de zieke kraamvrouwen die niet kosteloos in de provinciale instelling kunnen verzorgd worden (125). De professoren daarentegen vragen de leer-
gangen vroedkunde opnieuw te organiseren (126). Toch wordt er

(121) id. - B.G., Répertoire 24, nr. 8223 van 21 april 1840.

(122) id. - B.G., Briefwisseling 1837-1841, brief van 11 juni 1840.

(123) id. - B.G., Répertoire 25, nrs. 9909 van 4 mei en 9910 van 8 mei 1841.

(124) id. - B.G., Kopijboek 16 december 1840 - 30 december 1842, brief van 11 juni 1841.

(125) id. - B.G., Kopijboek 16 december 1840 - 30 december 1842, brief van 31 december 1841.

(126) id. - B.G., Briefwisseling 1842-1843, brief van 14 augustus 1843.

verder niets ondernomen, tot in 1849 het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen de studie herneemt (127).

Dit vraagt aan de besturen van de Burgerlijke Godshuizen van Brugge, Brussel, Gent, Hasselt, Luik, Leuven en Namen het reglement van hun kraaminrichting en van de school ter inzage (128). Na het bestuderen van deze reglementen wordt een lijvig rapport opgesteld (22 mei 1850). Daarin wordt verwezen naar al de argumenten die reeds in juni en december 1841 naar voren werden gebracht en worden de toestanden in de andere gasthuizen bestudeerd (129).

Men stelt vast dat in de genoemde steden de kraaminrichting en de school buiten het gasthuis gelegen zijn, uitgezonderd te Brussel en te Bergen, waar ze nochtans gescheiden zijn van het ziekenhuis. Overal heeft men voorzorgen genomen om mannelijke en vrouwelijke leerlingen van elkaar te scheiden. Te Brussel mogen de mannelijke studenten slechts in het bijzijn van de professoren in de kraamafdeling komen. De minister meent, dat vermits er zich in de universiteitssteden geen moeilijkheden hebben voorgedaan er ook geen zullen zijn te Antwerpen. Hiermee kan het bestuur zich niet akkoord verklaren, het blijft bij zijn standpunt : een kraaminrichting en een school geheel onafhankelijk van en buiten het gasthuis. De grote moeilijkheid te Antwerpen ligt in het feit dat de kraamafdeling tussen de ziekenzalen ligt. De school buiten het gasthuis plaatsen en de praktische oefeningen laten doorgaan in de kraaminrichting van het gasthuis, zoals te Hasselt, is uit morele en hiërarchische overwegingen onuitvoerbaar. Als er te Antwerpen een afzonderlijke provinciale school met kraaminrichting wordt opgericht, is het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen bereid er het beheer van waar te nemen indien het er dezelfde autoriteit als in zijn eigen instellingen mag uitoefenen. De kosten zouden gedragen worden door bijzondere toelagen, totaal onafhankelijk van de eigen inkomsten. Omdat de school in de eerste plaats bedoeld is voor het onderwijs van leerling-vroedvrouwen uit de provincie, is noch de stad Antwerpen, noch het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen rechtstreeks in de oprichting ervan geïnteresseerd. Het is dan maar juist

(127) id. - B.G., Répertoire 35, nrs. 7343 van 18 juni, 7458 van 23 juni, 7510 van 29 juni en 7520 van 2 juli 1849.

(128) id. - B.G., Répertoire 35, nr. 7600 en 7600¹ van 11 juli 1849. Répertoire 36, nr. 8490 van 28 november en 8588 van 7 december 1849.

(129) id. - B.G., Kopijboek 25 februari 1850 - 27 januari 1851, nr. 9620 van 22 mei 1850.

en redelijk dat de kosten gedragen worden door de provincie en de gemeenten die de leerlingen zenden.

Na dit schrijven hebben we in de volgende jaren niets meer gevonden over een school voor vroedvrouwen. In het reglement voor het Sint-Elisabethgasthuis van 27 december 1876 is er van een school voor vroedvrouwen geen sprake (130), ook niet in het definitief reglement, goedgekeurd in de gemeenteraad van 27 juli 1878 (131).

In maart 1877 vraagt het gemeentebestuur of het niet noodzakelijk is de dienst van het gasthuis uit te breiden met verpleegsters en vroedvrouwen. Het advies van de geneesheren hierover is niet in het archief aanwezig (132).

In 1878 wordt er een leergang voor verpleegkundigen en vroedvrouwen ingericht (133) en een reglement van inwendige orde opgesteld; ook dit hebben wij nergens kunnen opdiepen (134). De lessen gaan echter niet door bij gebrek aan belangstelling; slechts drie personen hebben zich ingeschreven. De lessen zullen op aandringen van het gemeentebestuur op 1 maart 1879 toch een aanvang nemen (135). De enkele personen die de kursussen volgen volharden niet, zodat het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen de lessen wil afschaffen (136).

Vanaf 1883 komen er bij het bestuur brieven binnen van leerling-vroedvrouwen die vragen of ze de vroedkundige handelingen mogen bijwonen; ze worden allen van de hand gewezen (137).

Op 30 december 1884 worden bij Koninklijk Besluit de programma's van de examens tot het bekomen van een bekwaamheidscertificaat van tandarts, drogist en vroedvrouw vastgelegd. De kandidaat-vroedvrouwen moeten ofwel gedurende twee jaar de lessen aan een school voor vroedvrouwen, waaraan een kliniek verbonden is, bijwonen, ofwel gedurende twee jaar de praktijk van een geneesheer-verloskundige of van een sinds meer dan vijf jaar gevestigde vroedvrouw volgen en minstens vijf bevallingen uitgevoerd hebben onder

(130) id. - B.G., S.E. Algemene zaken, doos I, niet genummerde bundel: Reglementen.

(131) S.A.A. - M.A., 168, bundel 2.

(132) A.O.C.M.W.A. - B.G., P.V. 1876-1880, P.V. van 23 maart 1877.

(133) id. - B.G., P.V. 1876-1880, P.V. van 15 februari 1878.

(134) id. - B.G., P.V. 1876-1880, P.V. van 28 november en van 6 december 1878.

(135) id. - B.G., P.V. 1876-1880, P.V. van 3 januari 1879, en Kopijboek secretariaat 2, brieven van 29 januari en 10 februari 1879.

(136) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 2, brief van 30 augustus 1879.

(137) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 4, brief van 30 oktober 1883.

toezicht van de verloskundige of de vroedvrouw. De examens worden door de Provinciale Geneeskundige Commissie afgenomen.

Een tweede Koninklijk Besluit van dezelfde datum regelt de organisatie van de scholen voor de vroedvrouwen, waarbij speciaal vermeld wordt, dat er aan de school een kliniek moet verbonden zijn. Het Koninklijk Besluit regelt het toezicht, het bestuur en de samenstelling van het lerarenkorps, de voorwaarden tot aanvaarding, het onderwijs enz. De voorwaarden zijn: de leerling moet minimum 18 en maximum 30 jaar oud zijn en dient door een examen te bewijzen dat zij of hij kan lezen en schrijven en noties bezit van rekenkunde, decimaal stelsel, maten en gewichten.

De onderwijsvakken en ook de praktische oefeningen worden vastgesteld. De duur van de studies bedraagt twee jaar. Er wordt bepaald dat zoveel mogelijk leerlingen van het tweede jaar moeilijke bevallingen zullen bijwonen. De Provinciale Geneeskundige Commissie neemt de examens af. Er zullen aanmoedigingen gegeven worden in de vorm van medailles, boeken, instrumenten en beurzen. Het internaat is aanbevolen.

Enkele maanden voor het verschijnen van deze Koninklijke Besluiten heeft het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen haar kliniek vroedkunde opengesteld voor kandidaat-vroedvrouwen (138). De toenmalige verloskundige van het Sint-Elisabethgasthuis is bereid een volwaardige school op te richten (139). Voorlopig worden leerling-vroedvrouwen enkel tot de kliniek toegelaten.

Er doen zich, zoals het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen vreesde, moeilijkheden voor met de leerlingen. Zo flirt een leerling-vroedvrouw met de leerling-geneesheren. Een andere volgt zeer onregelmatig de klinische lessen. Als gevolg hiervan verzoekt de directeur van het gasthuis geen leerling-vroedvrouwen meer te aanvaarden (140). Blijkbaar zonder gevolg, want de aanvragen om de klinische lessen bij te wonen blijven toestromen, zelfs uit de provincie, alhoewel er geen theoretische lessen worden gegeven (141). In de loop der jaren worden de sollicitaties zo talrijk, dat de kandidaten enkele

(138) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos II bundel 15², brieven van 6 augustus, 8 oktober, 27 oktober en 6 november 1884, enz.

(139) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos II, bundel 15², brieven van 27 oktober en 5 november 1884.

(140) id. - B.G., S.E. Secretariaat, doos II, bundel 16⁶, brief van 12 maart 1885, en doos III, bundel 2², brief van 23 februari 1887.

(141) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 5, brieven van 12 september, 16 en 26 maart 1886.

maanden moeten wachten voor ze worden aanvaard (142). Ze komen op een wachtlijst (143) en bovendien geeft men de voorkeur aan wie in de stad woont (144).

Wat nu de theoretische lessen in de vroedkunde betreft : het is niet duidelijk wanneer ze daadwerkelijk worden ingericht. Pas in 1908 vernemen we daarover iets meer, als dokter Henrotay een ontwerp-reglement voor de leerling-vroedvrouwen aan het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen overmaakt. Dit keurt het voorstel op 9 oktober 1908 goed (145). Een maand later wordt vroedvrouw Rutten als repetitor van de theoretische lessen aangesteld (146).

Het reglement van 1908 bevat 7 artikels en is in het Nederlands en het Frans opgesteld. Volgende punten van dit reglement verschillen van de bepalingen van het Koninklijk Besluit van 1884 :

Art. I : Zes leerling-vroedvrouwen worden toegelaten *op hun verantwoordelijkheid en ter zijner* (= bestuur van de BG) *volle ontlasting*. Het jaarlijks aantal nieuwe leerlingen is gelijk aan het aantal leerlingen dat de studies heeft beëindigd.

Art. II : De aanvaardingsvoorwaarden : een bewijs van volledig lager onderwijs, een schriftelijke toelating van ouders of voogd, zo de kandidaat minderjarig is, van echtgenoot, zo ze gehuwd is voorleggen.

Art. IV : De leerling-vroedvrouwen staan onder het gezag van de geneesheer-dienstoverste, de bijgevoegde geneesheren en de hoofd-vroedvrouw.

Art. V : De leerlingen verbinden zich ertoe tenminste om de drie dagen, zondag inbegrepen, gedurende één dag de dienst te verzekeren van 8 u tot 19 u. Ze volgen ook regelmatig de klinische en theoretische lessen, de raadplegingen voor zuigelingen en de leer-gang wereldlijke verpleegsters in het Stuivenberggasthuis.

Art. VI : Om de drie maanden zal de leerling een getuigschrift moeten inleveren, waaruit blijkt dat zij de lessen voor ziekenver-

(142) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 8, brief van 4 januari 1886, en secretariaat 9, brief van 6 oktober 1896, en nog vele andere brieven.

(143) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 11, brief van 27 juni 1902.

(144) id. - B.G., Kopijboek secretariaat 12, brief van 13 maart 1904.

(145) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 9 oktober 1908.

(146) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 6 november 1908, en Kopijboek secretariaat 17, brief van 31 oktober 1908.

pleegster regelmatig heeft gevolgd. De leerlingen die reeds het examen van ziekenverpleegster hebben afgelegd, zijn hiervan ontslagen.

Art. VII : Een exemplaar van het reglement wordt aan iedere leerling ter ondertekening voorgelegd. Zo ze minderjarig is, moeten ouders of voogd, zo ze gehuwd is, de echtgenoot, het reglement mee ondertekenen (147).

Het programma van de lessen, dat in dit reglement niet uitdrukkelijk wordt vermeld, zal in overeenstemming zijn geweest met wat bepaald is in de Koninklijke Besluiten van 30 december 1884. Het examen wordt voor de Provinciale Geneeskundige Commissie afgelegd. Over het internaat staat niets vermeld. In dit reglement van 1908 valt ons op, dat het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen volledig lager onderwijs eist, terwijl het Koninklijk Besluit van 1884 alleen verlangt dat de kandidaten kunnen lezen en schrijven en noties van rekenkunde bezitten. Op nationaal vlak zal pas in 1924, door een Koninklijk Besluit, volledig lager onderwijs geëist worden. De leerling-vroedvrouwen moeten de leergangen verpleegkunde volgen, ze worden volledig in de dienst ingeschakeld, ze hebben ook wachtdienst. Vanaf einde 1909 nemen ze bovendien de nachtdienst waar (148).

BESLUIT.

De kraaminrichting van het Sint-Elisabethgasthuis heeft vanaf haar openstelling in 1804 tot haar overbrenging naar een afzonderlijk gebouw in de Vinkenstraat in 1909 steeds aan dezelfde doelstellingen beantwoord : het verzorgen van gehuwde en ongehuwde zwangere vrouwen. Ze heeft steeds te kampen gehad met grote moeilijkheden, o.a. geld- en plaatsgebrek.

Wat de school voor vroedvrouwen betreft, die is na een korte periode onder het Frans bewind, niet van de grond gekomen, dit in tegenstelling tot andere steden van België. Pas in 1908-09 kan te Antwerpen van een volwaardige school voor vroedvrouwen gesproken worden.

(147) id. - B.G., *Reglementen : Burgerlijke Godshuizen van Antwerpen, Moederhuis, Reglement op de bijwoning van den dienst van het Moederhuis door leerlingen-vroedvrouwen, goedgekeurd in zitting van 9 oktober 1908.*

(148) id. - B.G., doos Moederhuis, farde Personeel, brief van de administratie van de B.G. aan de directeur van het Moederhuis d.d. 23 augustus 1909.

BIJLAGE I

Verloskundigen na 1830.

Dr. J.B.J. VANDEZANDE : geneesheer-verloskundige, benoemd onder Frans bewind (1808), overlijdt in 1833 (149).

Dr. W.J. STEVENS : adjunkt-heelmeester, ten voorlopigen titel benoemd tot verloskundige (december 1833), aangesteld tot chirurgijn verloskundige (september 1838), neemt ontslag 7 juli 1849 (150).

Dr. A.T. VAN DE VIJVER : benoemd op 10 augustus 1849 (151), neemt ontslag in 1853 (152).

Dr. F.L. VAN CAMP : adjunkt-heelmeester, benoemd op 21 oktober 1853 tot hoofdverloskundige en blijft adjunkt-heelmeester (153), overlijdt in 1855 (154).

Dr. P.J. BESSEMS : benoemd tot hoofdverloskundige 10 september 1855 (155) in februari 1876 wordt hij belast met een andere opdracht en als hoofdverloskundige vervangen door Dr. L. ALLEWAERT (156).

Dr. L. ALLEWAERT : dokter in genees-heel- en verloskunde verbonden aan B.W., wordt voor een termijn van 5 jaar tot hoofdverloskundige benoemd in Sint-Elisabethgasthuis vanaf 1 april 1876 (157). Op 19 januari 1877 wordt hij geneesheer van het hulpgasthuis Bogaerts-Torfs en als hoofdverloskundige opgevolgd door Dr. C. VAN DE WIELE (158).

Dr. C. VAN DE WIELE : hoofdverloskundige van af 19 januari 1877 (159), verkiest in 1892 niet herbenoemd te worden (160).

(149) C. BROECKX, *Notice... Vandezande*, p. 17. - C. NEUMANN, *Sociale studie van een beroepsgroep: De geneesheer te Antwerpen (1830-1890), status, stratificatie en mobiliteitsschets*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1980-1981, Bijlage I, p. 20.

(150) A.O.C.M.W.A. - B.G., Kopijboek 25 maart 1833 - 31 december 1834, nr. 2909, 27 december 1833. - id. - B.G., S.E. secretariaat doos I, bundel 3, brief van 17 september 1838. - id. - B.G., S.E. secretariaat, doos I, bundel 5e, brief van 9 juli 1849.

(151) id. - B.G., Répertoire 36, nr. 7841, 10 augustus 1849.

(152) S.A.A. - M.A., 171¹⁸.

(153) id.

(154) A.O.C.M.W.A. - B.G., P.V. 1850-1857, P.V. van 7 september 1855.

(155) id. - B.G., P.V. 1850-1857, P.V. van 7 september 1855.

(156) id. - B.G., P.V. 1876-1880, P.V. van 25 februari 1876.

(157) id. - B.G., Kopijboek 3 juni 1875 - 11 november 1876, brief van 21 maart 1876.

(158) id. - B.G., P.V., 1876-1880, P.V. van 19 januari 1877.

(159) id. - B.G., Répertoire 62, nr. 5523¹, 13 maart 1877.

(160) id. - B.G., P.V. 1892-1896, P.V. van 29 oktober 1892.

Dr. A. SWEERTS : benoemd op 5 november 1892 (161), einde mandaat op 29 november 1907 (162).

Dr. L. HENROTAY : benoemd tot adjunkt-verloskundige vanaf 1 januari 1905 (163) en tot hoofdverloskundige op 8 december 1907 (164).

BIJLAGE II

Vroedvrouwen na 1830.

Mej. AERTS : in dienst getreden op 5 maart 1863, ontslagen met behoud van wedde op 20 november 1907.

Mej. VAN RAYÉE : in dienst getreden op 26 april 1876, ontslagen met behoud van wedde op 20 november 1907 (165).

Mej. M.C. ROELS : benoemd op 3 november 1907 (166), verlaat de dienst in 1908 of 1909 ?

Mej. V. RUTTEN : benoemd op 1 augustus 1908 voor 1 jaar op proef (167), bepaald benoemd tot hoofdvroedvrouw vanaf 1 september 1909 (168).

(161) id. - B.G., P.V. 1892-1896, P.V. van 5 november 1892.

(162) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 29 november 1907.

(163) id. - B.G., P.V. 1901-1905, P.V. van 7 oktober 1904.

(164) id. - B.G., P.V. 1905-1908, P.V. van 8 december 1907.

(166) id., P.V. van 3 november 1907.

(165) id. P.V. van 29 november 1907.

(167) id., P.V. van 17 juli 1908.

(168) id. - B.G., P.V. 1908-1911, P.V. van 30 juli 1909.

APR. REGINA AERNOUTS

TWEE WESTVLAAMSE APOTEKERS «TEN PLATTEN LANDE» IN 1846 : THEODORE SCHOCKEEL TE WAREGEM EN AIME DÉTOLLENAERE TE HARINGE*

L.J. VANDEWIELE

In de *Journal de Pharmacie d'Anvers* 1846, p. 219 troffen we toevallig een statistiek van apothekers in West-Vlaanderen aan; hierin wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen apothekers in steden en apothekers in gemeenten:

*Steden*¹:

Brugge	45.276 inwoners	17 apothekers
Kortrijk	19.666	7
Diksmuide	3.612	5
Veurne	4.755	4
Izegem	8.884	1
Menen	7.850	4
Nieuwpoort	3.007	2
Oostende	13.668	5
Poperinge	10.372	2
Tielt	12.703	2
Torhout	8.447	1
Waasten	5.961	0
Wervik	5.709	0
Ieper	16.202	9

Gemeenten:

Waregem	6.973	1
Haringe	2.106	1

In een vroeger gepubliceerd artikel werd August Verfaillie (Wulveringem 1865- Antwerpen 1911), die zich in 1888 te Waregem vestigde, de eerste apotheker van Waregem genoemd². Nu blijkt dit niet juist te zijn; Verfaillie heeft een voorganger gehad, in de persoon van Theodore Schockeel, die van 1846 tot 1852 als apotheker gevestigd was te Waregem.

Men vraagt zich af, hoe het kwam dat apothekers het in hun hoofd haalden, zich te vestigen op het «platte land» d.i. in gemeenten die niet als stad erkend waren en

* Lezing gehouden op de bijeenkomst van de Kring voor de Geschiedenis van de Farmacie in Benelux, te Bergen-op-Zoom op 19-20 oktober 1985.

waar de dokters en chirurgijns sedert de fameuze wet van 12 maart 1818, wettelijk gerechtigd waren een geneesmiddelen depot te houden en medicijnen aan hun patiënten af te leveren.

Teoretisch was zulks natuurlijk mogelijk, want zoals blijkt uit vorige statistiek, was in de grotere steden het aantal apothekers per inwoners van de orde van 1/2700-2800: Brugge 1/2700, Kortrijk 1/2800, Oostende 1/2730. Voor kleinere lokaliteiten is dit 1/6000-9000, terwijl in de grensstreek de apothekers opvallend talrijker zijn: Ieper 1/1800, Menen 1/1960, Veurne 1/1130. Het was dus niet onredelijk, dat iemand bestaansmogelijkheid zag in een grote gemeente zoals Waregem, met veel omliggende gemeenten, waarvan sommige zonder dokter noch apotheker.

De gemeente Haringe³ was minder bevolkt, maar toch kon men er rekenen op dicht nabij gelegen gemeenten Beveren a/d IJzer, Stavele en Krombeke, samen 2800 inwoners, zonder dokter noch apotheker. Komt daarbij, dat Apr. Detollenaere zich in zijn geboortedorp Haringe-Roesbrugge vestigde en zich dus een cliënteel van familie, vrienden en kennissen mocht veronderstellen.

Spoedig zouden deze plattelands-apothekers echter ondervinden, dat zij zonder de waard hadden gerekend, in dit geval de kumulerende dokters, officiers de santé en chirurgijns, dat zij er het zout in de pap niet konden verdienen, nauwlettend op de vingers gekeken werden door de kumulerende dokters en er beter aan deden te verhuizen naar een stad.

Laten we deze twee moedige, of misschien wel overmoedige apothekers van naderbij beschouwen⁴.

Apotheker Theodore Schockeel

Theodore Antoine Schockeel werd geboren te Gent op 5 februari 1817, als zoon van François Joseph, juwelier en Jeanne Jacqueline Dumon, wonende in Onderbergen⁵.

Waar Theodore zijn leerjaren volbracht is niet bekend, hij deed examen van apotheker voor de Provinciale Geneeskundige Commissie te Brugge op 27 april 1836, op de

Hij ging zich vestigen te Ieper als 7e apotheker. Hij huwde er met Elodie Bernardine Victoire Tertzweil (° 1823) en kreeg te Ieper 3 kinderen (Victor 1841, Felix 1843 en Celine 1845).

Toen er te Ieper, met een toenmalige bevolking van 17.995 inwoners, een 8e apotheker (Th. Angillis) en een 9e (Ed. Fr. Gerste) zich kwamen bijvestigen, vond Schockeel het welletjes en vertrok in 1846 naar Waregem. Daar zullen nog 4 kinderen geboren worden (Lucie, Osmina, Charles, die op 4 maand overleed en Marie Charlotte).

Vermoedelijk braadde zijn haring in Waregem ook niet; na een vijftal jaren ziet hij het niet meer zitten en besluit hij naar Oudenaarde te verhuizen. Nu deed zich de komplikatie voor, dat hij van provincie veranderde en dus het visum van de Provinciale Geneeskundige Commissie van Oost-Vlaanderen op zijn diploma moest verkrijgen, daarom stuurde hij zijn diploma op naar Gent⁶. De vestiging in Oost-

Vlaanderen werd hem toegestaan zonder examen te moeten afleggen, omdat aan zijn bekwaamheid niet getwijfeld werd. Dit was een eervolle uitzondering, want al zegde de wet van 15 juli 1849 dat voortaan alleen een universitaire jury gemachtigd was examens af te nemen, waardoor het examenrecht aan de Provinciale Geneeskundige Commissies werd onttrokken, toch meenden deze, dat hun prerogatieven nog golden voor wat betreft de apothekers die onder het oude regime waren aangenomen; aldus voelden zij zich gerechtigd een apotheker naar een universitaire jury te verwijzen, vooraleer hun visum te verlenen. Een kinderachtige wraakneming, die voor sommige apothekers wel hinderlijk overkwam⁷.

Apotheker Schockeel verhuisde op 3 maart 1852, met vrouw en 6 kinderen naar Oudenaarde, Vrijheidstraat 711 (nu Broodstraat 25), in het huis DE CLUSE⁸. Zoals het hoort laat hij weten aan de Provinciale Geneeskundige Commissie van Oost-Vlaanderen, dat hij te Oudenaarde een officina geopend heeft⁹.

Waarom Schockeel zijn oog liet vallen op Oudenaarde is nogal duidelijk. Te Oudenaarde was de farmaceutische verzorging in handen van één apotheker, Louis Joseph Walraevens, gediplomeerd te Gent op 21 fructidor, an 12 (8 september 1804). Deze was toen reeds oud en vermoedelijk ziek, hij is inderdaad in 1852 overleden, en Schockeel zag hier de gelegenheid van zijn leven om zich als enig apotheker in Oudenaarde-Stad te vestigen. Er waren toen te Oudenaarde, voor een bevolking van 6081 zielen, 4 dokters, 2 chirurgijns, 3 vroedvrouwen, 1 apotheker, die de enige apotheker was van geheel het arrondissement. (Er was trouwens in heel de provincie Oost-Vlaanderen toen geen enkele plattelandsapotheker). Schockeel was echter voor het geluk niet geboren want een andere apotheker, André Tubicx, gediplomeerd te Gent op 5 oktober 1812, was eenzelfde mening toegedaan en vestigde zich terzelfdertijd eveneens te Oudenaarde en eveneens in de Vrijheidstraat. Deze toestand zal zo blijven tot in 1857, dan komt er een derde apotheker bij: Jean-Baptiste Tyman, gediplomeerd te Gent op 18 september 1856. Dit blijft zo tot aan het overlijden van Tubicx in 1862; dan zijn er opnieuw 2 apothekers te Oudenaarde en wanneer Schockeel in 1864 Oudenaarde verlaat is Tyman er weer de enige apotheker.

Theodore Schockeel werd toen hij te Oudenaarde aankwam benoemd tot apotheker van het Hospitaal, een part-time betrekking en André Tubicx werd lid van de Gezondheidscommissie; na zijn overlijden volgde Schockeel hem op¹⁰.

Veel is er over zijn verblijf te Oudenaarde niet gekend; in zijn studie «Oudenaarde en de Farmacie»¹¹ vermeldt M. De Smet zijn naam niet en ook bij het Gemeentebestuur van Oudenaarde was weinig te vernemen¹².

In 1864 is de plaats van Algemeen Apotheker van het Bureel van Weldadigheid te Brugge vacant. Schockeel postuleert naar de plaats en wordt benoemd. Hij vertrekt naar Brugge en vestigt zich in de Kuipersstraat.

Schockeel moet te Brugge als een man van aanzien gewaardeerd zijn, want toen op 25 januari 1873 een tiental apothekers de *Union Pharmaceutique de Bruges* stichtten, onder het motto *Tous à chacun. Chacun à tous*, wordt hij tot eerste president gekozen. In die hoedanigheid wordt hij, ter gelegenheid van het 6e Internationaal Kongres in 1885 tot erelid benoemd van de *Union pharmaceutique de la Flandre Orientale*.¹³

In 1876 overlijdt zijn echtgenote. In 1887 geeft hij zijn ontslag als voorzitter van de Union Pharmaceutique de Bruges en wordt opgevolgd door Apr. Eugene Verstrynghe. Het volgend jaar verhuist hij naar Waarschoot, waar zijn dochter woonde die gehuwd was met Julien Van Herckenrode, ontvanger van het Enregistrement. Hij woont in bij de weduwe Franciscus D'Hooge, Statiestraat en overlijdt aldaar op 12 september 1894, oud zevenenzeventig jaar en zes maand¹⁴.

Hiermede kwam een eind aan dit zwerversleven: van Gent naar Ieper, naar Waregem, naar Oudenaarde, naar Brugge en ten slotte naar Waarschoot.

Apoteker Aimé Detollenaere

Aimé Leopold Detollenaere werd geboren te Haringe (arrondissement Ieper) op 9 mei 1817, als zoon van Philippus Jacobus, ontvanger (° Lampernisse 1774) en Victoire Cecilia Desodt, bijzondere (° Beveren 1773). Hij behaalde het apotekersdiploma op 12 oktober 1841, na examen afgelegd te hebben voor de Provinciale Geneeskundige Commissie te Brugge. Hij vestigde zich in zijn geboortehuis, Bergenstraat 11 te Haringe (in feite Roesbrugge-dorp).

Spoedig blijkt zijn bezorgdheid om het welzijn van de agrarische bevolking; hij maakt een studie over een aardappelziekte die toen hevig woedde: *Moyen de conserver les tubercules de pommes de terre affectées de maladie*, par Mr. De Tollenaere, pharmacien à Haringhe, studie die hij publiceert in Journal de Pharmacie d'Anvers¹⁵ en wat hem de titel van corresponderend lid van de Société de Pharmacie d'Anvers oplevert. Het volgend jaar publiceert hij in hetzelfde blad: *Quelques réflexions sur l'instruction agricole*, par M. De Tollenaere, pharmacien à Haringhe, membre correspondant de la Société de pharmacie d'Anvers¹⁶.

Apoteker A.L. Detollenaere bleef te Haringe-Roesbrugge ongehuwd en praktiseerde er van 1841 tot 1865. Toen verhuisde hij samen met zijn ongehuwde zuster Melanie naar Gent, waar hij de apotheek overnam van Th. Bogaert in de Bellevuestraat 26 (nu Raas van Gaverestraat). In 1867 huwde hij met Sophie Prophete (° 1843); Detollenaere was toen 50 jaar, zijn vrouw 24. Zij krijgen een zoon Evarist (° 1868). In 1883 verlaat hij zijn apotheek en gaat wonen te Sint-Amandsberg in de Schoolstraat 66, alwaar hij op 17 maart 1894 overleed, in de ouderdom van 77 jaar (evenoud dus als Schockeel)¹⁷.

De reden van het verhuizen van Detollenaere van Haringe-Roesbrugge naar Gent was niet rechtstreeks het gevolg van een financiële strop. Als vrijgezel in het ouderlijk huis inwonend had hij het op geldelijk gebied gemakkelijk. De aanleiding van de verhuizing was een veroordeling voor onwettige uitoefening van de geneeskunde, door de rechtbank te Veurne¹⁸.

Aan dergelijke veroordelingen moet voor die tijd niet meer belang gehecht worden als nodig. Het was immers zo, dat de Geneeskundige Commissie voortdurend klachten te verwerken kreeg vanwege apotekers tegen dokters wegens het onwettig uitoefenen van de artseneijbereikunde en van dokters tegen apotekers wegens de onwettige uitoefening van de geneeskunde. Meestal traden de Geneeskundige

Commissies verzoenend op; indien zulks onmogelijk bleek, speelden ze de zaak door aan de Procureur des Konings, die vervolging inspande. De bevoegdheid van de beoefenaars van beide takken van de geneeskunde is steeds een kwestieuze zaak geweest, heel dikwijls ligt een financiële reden aan de basis van de onvrede, soms ook een principiële reden, zoals dit het geval was met Apoteker Theodule De Vacht uit Oudenaarde en de Apotekers Constant De Ruyver en Steenhoudt uit Ninove¹⁹.

De uitzonderingen Schockeel en Detollenaere niet te na gesproken zijn apotekers «ten platten lande» er eerst gekomen op het eind van de 19e eeuw. De al te vrijzinnige wet van 1876 had de deuren van de universiteiten wagenwijd opengezet: iedereen kon zich aan de universiteit laten inschrijven, zonder bewijs van voorafgaande studies, zonder ingangsexamen. Die wanorde heeft geduurd van 1876 tot 1890. Dan werd opnieuw geëist, dat de studenten bij hun inschrijving aan een universiteit een getuigschrift moesten voorleggen van minstens 6 jaar humaniora-studie, retorika inbegrepen. Maar intussen was het kwaad geschied, veel onbekwamen hadden zich laten inschrijven en veel onbekwamen hadden met een ezelsvel de universiteit verlaten. Het aantal studenten in de farmaceutische wetenschappen verdrievoudigde, het aantal afgestudeerde apotekers werd zo groot, dat de steden oververzadigd geraakten, niettegenstaande velen door de drogisten aangelokt werden om als gerantapoteker in de drogisterij een apotheek te openen. De jonge apotekers moesten noodgedwongen naar buiten uitwijken en waren verplicht, om in leven te blijven, er allerhande nevenzaken bij te doen, hetgeen het uitzicht van de apoteken en het prestige van de apoteker niet heeft gediend. Nog steeds zijn wij er in de huidige tijd de dupe van. Het was in die tijd (1888) dat bv. Apr. August Edmond Verfaillie, waarover we het vroeger hadden² zich te Waregem vestigde. Ook hij hield het er niet lang vol en verhuisde reeds in 1893 naar Antwerpen, als slachtoffer van de medische kumulatie. Het zal duren tot de uitvaardiging van de Wet De Taye van 25 juli 1952 (gewijzigd door de Wet van 12 april 1958) eer het aloud erkende principe van de onverenigbaarheid in het simultane uitoefenen van geneeskunde en farmacie tot *praktische* uitvoering kwam. Daardoor werd een nieuw geluid ingeluid en begon het tijdstip dat de farmaceutische dienstverlening tot in de verste uithoeken van het «platte land» tot de mogelijkheden is gaan behoren.

Dit waren de perikelen van twee apotekers, die het waagden de wet van 12 maart 1818 te trotseren door zich op het platte land te vestigen, tegen de dokterskumulatie in en de nefaste gevolgen ervan aan den lijve ondervonden!

Het opzoeken van de levensloop van deze twee onbekende plattelandsapotekers heeft heel wat moeite gekost en het is dank zij de hulp van velen dat zulks min of meer gelukt is; ik vernoemd hier gaarne: de heer R.A. Blondeau (Roesbrugge), Dr. J. Vanthuyne, gemeentesekretaris (Waregem) en de kollega's M. De Smet (Oudenaarde), G. Franchoo (St.-Kruis-Brugge), S. De Bruyne (Lichtervelde) en W. Gunst (Brugge).

VOETNOTEN

1. De stad Roeselaere werd blijkbaar vergeten. In *Memoriael Administratief der Provincie West-Vlaanderen, 1846* wordt te Roeselare 1 apoteker vermeld in de *Liste des Personnes qui sont autorisées à pratiquer l'une ou l'autre branche de l'art de guérir*. UBG P. 3095.
2. L.J. Vandewiele, Waregem en de Farmacie. 9de Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring «De Gaverstreke». Waregem, 1981, p. 83.
3. «Voormaals had het woord Roesbrugge geen officieel bestaan; alleen het woord Haringe werd gebruikt om gansch de localiteit met twee wel afzonderlijke plaatsen aan te duiden.» E. De Seyn, *Geschied- en Aardrijkskundig Wdb. der Belgische Gemeenten*. Brussel s.d., zie s.v. Roesbrugge-Haringe. «Ik moet er uw aandacht op vestigen, dat apoteker Detollenaere gevestigd was in de gemeente Haringe, maar in Roesbrugge-dorp». Mededeling van de heer R.A. Blondeau, Roesbrugge.
4. Ik houd eraan verscheidene heren die mij behulpzaam waren om de dwaaltocht van beide apotekers op het spoor te komen, te bedanken: Apr. M. De Smet (Oudenaarde), Apr. G. Franchoo (St.-Kruis-Brugge), Apr. S. Debruyne (Lichtervelde), Apr. W. Gunst (Brugge) en de heer R.A. Blondeau (Roesbrugge).
5. De geboorteakte luidt: Du huit février milhuit Cent dix sept à quatre heures moins un quart de relevée. Acte de naissance de Theodor Antoine Schockeel, né le cinq courant à trois heures de relevée, fils de François Joseph, bijoutier et de Jeanne Jaqueline Dumon, son épouse légitime, domiciliés rue de la vallée. Le sexe de l'enfant a été reconnu être mâle. Premier témoin Jean Pauli, âgé de trente trois ans, négociant. Second témoin Josse François de Maertelaere, âgé de trente sept ans, peintre, demeurans rue aux Majorlaines et Marche aux toiles. Sur la requisition du dit François Joseph Schockeel et après lecture ont signé. Constaté par nous François Verbrugghen, adjoint délégué pour exercer les fonctions d'officier public. (get :) F. Verbrugghen, Fr. Schockeel, Jean Pauli, J.F. De Maertelaere.
6. Registre des procès-verbaux des séances du Comité Central de la Commission médicale de (la) Flandre Orientale. Séance du 8 mai 1851. En vertu de la circulaire ministérielle qui autorise les Commissions médicales provinciales d'admettre à l'exercice de la pharmacie dans leur province, les pharmaciens reçus dans une autre province, le Sr. Schockeel-Tertzweil, pharmacien de la Flandre occidentale, par lettre du 1 Avril demande à pouvoir s'établir dans la Flandre orientale et présente son diplôme au visa de la Commission. L'Assemblée en ayant délibéré accorde la permission, attendu que la présomption d'incapacité n'existe pas à l'égard du requérant. RA Gent, Provinciale Geneeskundige Commissie, nr. 55.
7. Zo lezen we in het proces-verbaal van de zitting van de Provinciale geneeskundige Commissie van Oost-Vlaanderen van 13 oktober 1851: L'Assemblée s'occupe de la demande faite par Mr. Aimé, Leopold, pharmacien de la Flandre occidentale, à l'effet de pouvoir s'établir dans le Flandre orientale. Après une longue délibération, il est décidé, sur l'art. 18 de l'arr. royal du 30 mai 1818 et l'Instruction ministérielle du 20 Février dernier, que le visa de la Commission ne sera pas apposé sur le diplôme de Mr. Aimé, sans qu'au préalable il ait subi un examen devant le jury spécial institué par la loi du 15 Juillet 1849. RA Gent, Provinciale Geneeskundige Commissie, nr. 55.
8. «Dit is het tegenwoordige huis Duroc, Broodstraat 25. In dat huis had in 1764 dokter Gulielmus Cans gewoond; in de Broodstraat woonde later ook apoteker Dominicus Cans. In de Broodstraat hebben trouwens altijd veel apotekers gewoond.» Mededeling van Apr. M. De Smet, Bevere-Oudenaarde.
9. Séance du 20 Avril 1852. Une lettre par laquelle Mr. le pharmacien Schockeel informe la Commission qu'il vient d'ouvrir une officine dans la ville d'Audenarde. Ce pharmacien a été porté sur la liste officielle des ayant droit, avec indication de son lieu de résidence, de son admission et de la date de cette dernière. Registre des procès-verbaux des séances du Comité central de la commission médicale de la Flandre Orientale. RA Gent, Provinciale Geneeskundige Commissie, nr. 55.
10. In een plaatselijke Oudenaardse gazet van 2 maart 1862 staat te lezen: «In zijne zitting van zaterdag 22 february laetst heeft onze gemeenteraad de gezondheidscommissie te Audenaerde volledig gemaekt door het benoemen van M. Vanderstraeten-Dumont, schepen, als voorzitter in vervanging

van wijlen M. Ludwig Gequiere en M. Schockeel, apotheker binnen de stad, als lid in verving van wijlen M. Tubicx». Tubicx was ook een apoteker uit de Broodstraat. Mededeling van Apr. M. De Smet.

11. M. De Smet, Oudenaarde en de Farmacie. Oudenaarde, 1960.
12. «In de bevolkingsregisters schijnt Theodore Schockeel met zijn familie niet voor te komen. Wel vonden wij het overlijden van zijn baby en dan meteen de naam van zijn vrouw. De baby Ferdinand Leo Charles Schockeel overleed in 1854 een maand en 20 dagen, zoon van Teodore Anthonius Schockeel, 37 jaar, apotheker en zijn echtgenote Elodia Bernardina Tertzweil, 30 jaar. Zij woonden in de Vrijheidstraat, nr 711». Mededeling Stad Oudenaarde A/95/84/FL. Door een latere mededeling (18 april 1985) vanwege het stadsbestuur van Oudenaarde vernamen we, dat nog een kind overleden was op 15/9/1861 nl. Elisa, Maria, Victorina Schockeel, oud acht jaren en acht maanden en dat Apr. Schockeel op 12.03.1864 vertrokken was naar Brugge (ref. Oudenaarde telling 1856, Boek 4, blz. 217).
13. E. Van de Vyvere, Sixième Congrès International Pharmaceutique. Compte-rendu, p. 425.
14. De overlijdensakte luidt: Het jaar achttien honderd vier en negentig, den twaalfden September om tien ure voormiddag, voor Ons Norbertus De Backer, Brugemeester ambtenaar van den burgerlijken stand van Waerschoot, provincie Oost-Vlaanderen zijn verschenen: Julien Van Herckenrode, oud twee en vijftig jaren, ontvanger van het Enregistrement, schoonzoon van den overledene en Meester Penneman, oud vijf en veertig jaren, Notaris, kennis, geen bloedverwant van den overledene, beiden wonende binnen deze gemeente, welke verschijners ons verklaard hebben, dat heden om vier en half ure 's morgens: THEODORE SCHOCKEEL, oud zeven en zeventig jaren zes maanden, bijzondere zonder beroep, geboren te Gent en wonende binnen deze gemeente, zoon van wijlen Francies Joseph en van wijlen Joanne Jacqueline Dumon, en weduwnaar van Elodie Bernardiene Victoire Tertzweil, is overleden in de woning van de weduwe van Franciscus D'Hooge, staande binnen deze gemeente Waerschoot in de Statiestraat. Waarvan akte, dewelke na voorlezing, door ons en beide verschijners is geteekend. (get.:) N. De Backer, J. Van Herckenrode, H. Penneman notaris.
15. Journal de Pharmacie d'Anvers, 4 (1848), p. 9.
16. Journal de Pharmacie d'Anvers, 5 (1849), p. 313.
17. De overlijdensakte luidt: Het jaar achttien honderd vier en negentig, den Negentienden Maart ten negen ure voormiddag, voor ons Alphons Braeckman Burgemeester Ridder der Leopoldsorde, ambtenaar van den burgerlijken stand van Sint Amandsberg zijn verschenen: Evarist De Tollenaere zonder bedrijf oud zes en twintig jaren en Louis Cornu zonder bedrijf oud negen en dertig jaren beiden alhier wonende de eerste zoon en de tweede geen bloedverwant van den overledenen, dewelke ons hebben verklaard dat Eergister ten een ure 's morgens binnen deze gemeente aan de Schoolstraat nr 66 overleden is AIME LEOPOLD DE TOLLENAERE oud apotheker geboren te Rousbrugge den negenden Mei achttienhonderd en zeventien en alhier wonende, Zoon van Philippus Jacobus en van Victoire, Cecilia Desodt beiden overleden, echtgenoot van Sophie Propheete zonder bedrijf oud eenenvijftig jaren alhier wonende. Waarvan akte welke wij na gedane voorlezing hebben onderteekend met de beide comparanten. (get.:) A. Braeckman, D. Detollenaere, L. Cornu.
18. DE VEURNAAR - Nieuws- en Annoncenblad, 26 november 1862: Regterlyke Kronyk. Zitting van den 21 november ... Detollenaere Amatus, oud 46 jaren, apotheket te Rousbrugge-Haringhe, tot 52 fr. 91 centim. (25 nederl. guldens) boet of 15 dagen gevang en de kosten, voor onwettige uitoefening der geneeskunde in 1861 en 1862, te Rousbrugge-Haringhe. (Medegedeeld door de heer R.A. Blondeau).
19. Zie hierover: R. Vekeman, Gedenkboek van het Oostvlaams Apothekersgild 1854-1954. Gent 1954, p. 127.

Dr. Apr. L.J. Vandewielde

BOEKBESPREKINGEN

Fleischer A. *Patentgesetzgebung und Chemisch-Pharmazeutische Industrie im Deutschen Kaiserreich (1871-1918)*. Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1984 (Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie. Band 25). 440 blz.; prijs gebrocheerd DM 46,—; ISBN 3-7692-0795-5.

Dit is een lijvig proefschrift van 440 bladzijden waarin de literatuur over het onderwerp alleen al ruim zestig bladzijden in beslag neemt. Men zou denken dat dit geschrift weinig te maken heeft met de geschiedenis van de farmacie, maar in feite blijkt het juist een zeer belangrijk facet uit de historie van het geneesmiddel te belichten.

De schrijver behandelt in de inleiding de algemene principes van het patentrecht, vooral de juridische achtergronden hiervan. Hoewel al veel eerder (in de 16e eeuw) sprake is van een bescherming door het recht van patent, werd eerst in de 19e eeuw een en ander wettelijk behoorlijk gereëld. [In ons land was de eerste aanzet hiertoe de Wet op de Patenten (1805), een schepping van de patriot Minister Gogel].

In het gedeelte over de ontwikkeling van het patentrecht in vroeger tijden komen, behalve de Duitse gebieden, ook landen als Engeland, Frankrijk, de Nederlanden, Oostenrijk en de Verenigde Staten ter sprake. Het blijkt dat in onze gewesten in de 16e eeuw al patent werd verleend op technisch-chemische processen en eveneens op medisch-chirurgische ingrepen. De eerste farmaceutische patenten voor geneesmiddelen dateren hier van het begin van de 17e eeuw.

Het grootste deel van dit boek handelt over de verschillende patentwetten tijdens het Duitse keizerrijk, een tijd waarin de chemisch-farmaceutische industrie in opkomst was. De bereiding van de eerste synthetische geneesmiddelen vroeg dwingend om een wetgeving die tegemoet kwam aan de wensen en behoefte van dit soort ondernemingen.

Er bleek een wisselwerking te ontstaan waarin enerzijds de rechtsonwikkeling, anderzijds de economische belangen elkaar gunstig beïnvloedden, terwijl bovendien de ontwikkeling van nieuwe medicamenten een stimulans ondervond. Vooral betreffende de geschiedenis van de eerste synthetische geneesmiddelen (antipyretica, analgetica, chemotherapeutica, anaesthetica, hypnotica enz.) is dit boek een ware 'fundgrube'.

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

Simon M. *Die soziale Stellung der Apotheker in der Zürcher Stadtgesellschaft in Mittelalter und früher Neuzeit*. Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag, 1983. (Quellen und Studien zur Geschichte der Pharmazie. Band 24). 298 blz.; prijs gebrocheerd DM 42,—; ISBN 3-7692-0766-1.

Dit proefschrift, wederom tot stand gekomen onder leiding van de bekende farmaciehistoricus uit Marburg Rudolf Schmitz heeft als onderwerp de sociale positie van apothekers in Zürich tijdens de 14e tot 18e eeuw. Het uitgangspunt blijkt aanleiding te zijn tot een zeer gedegen discussie over het begrip apotheker, de structuur van de gezondheidszorg, economische aspecten van het apothekersberoep, de organisatie van het gildewezen en de daarin opgenomen apothekersopleiding. Het valt op dat er in de 14e en 15e eeuw te Zürich vrouwelijke apothekers waren. Het gildewezen was daar dus niet alleen een mannenaangelegenheid.

In de Middeleeuwen komen de begrippen 'speziger, apothecarius en apotheker' naast elkaar voor en hadden deze een zelfde waardering en betekenis. Dit blijkt uit de bronnen die de schrijver heeft geraadpleegd. Hij voert hiervoor goed gefundeerde argumenten aan en wat dat betreft lijkt de discussie hierover gesloten. Ook in onze gewesten komt men in die periode deze begrippen tegen, zoals te 's-Hertogenbosch in 1320: 'Theodoricus, apothecarius od specier'.

Drie zogenoemde 'thesen' geven verschillende verklaringen over het ontstaan en de ontwikkeling van het apothekersberoep. De overgang vanuit de kloostergemeenschap (de 'Kontinuitätsthese'), de specialisatie vanuit het kramersgilde (de 'Krämerthese') en de ontwikkeling waardoor in de gezondheidszorg door wettelijke verordeningen de apotheker een plaats kreeg (de 'Rechts- these'). In de 14e en 15e eeuw waren de apothekers te Zürich voornamelijk kooplieden. Zij hadden buiten de apotheek functies in groothandel en politiek. Hun invloed was groot, het ging hun goed en zij behoorden tot de elite van de stadsbevolking. Men kan ze beschouwen als bezitter en manager van een apothekersbedrijf, met daarnaast belangrijke posities die veel tijd vergden.

In de loop van de 16e eeuw had zich de specialisering in het apothekersvak zover doorgezet dat ze geen tijd meer hadden voor bovengenoemde functies. Hierdoor ging hun invloed op het openbare leven achteruit.

H.A. BOSMAN-JELGERSMA

BIJEENKOMST / REUNION

De volgende bijeenkomst van de Kring zal plaatsvinden, in het kader van het 10e Benelux Congres voor de Geschiedenis der Wetenschappen, te Middelburg op 25, 26 en 27 april 1986.

La prochaine réunion du Cercle se tiendra, dans le cadre du 10ième Congrès Benelux d'Histoire des Sciences, à Middelburg, les 25, 26 et 27 avril 1986.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur :

Voorzitter - *Président* : E.L. Ahlrichs, Prof. Ritzema Boslaan 13, Utrecht
O/Voorzitter - *Vice-Président* : E.G. Segers, av. W. Churchill 124, 1180 Bruxelles
Sekretaris-Secrétaire : B. Mattelaer, Voorstraat 40, 8500 Kortrijk.
Penningmeester-bibliothecaris, *Trésorier-bibliothécaire* : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest.
Leden - Membres : Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, Amsterdam
Dr. A. Guislain, 110 rue Royale, 6030 Marchienne
J.B. Van Gelder, Spronkiaan 54, Goringhem

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) —
Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. G. Folch Jou, Madrid (1971) — Prof. Dr. K.
Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G.
Sonnedecker, Madison (1975) — Prof. Dr. H. Tartalja, Zagreb (1975) — Dr. D.
Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof. Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) —
V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild
(Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging
Leuven e.o. (Leuven) — Maatschappij Centrafarmacie (Etten-Leur) — Apr. Jean
Copin (Brussel) — Mevr. M. Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement
GOUDA der KNMP (Boskoop) — Departement DEN HAAG der KNMP (Delft) —
Departement GRONINGEN der KNMP (Groningen) — Departement NOORD-BRA-
BANT der KNMP (Eindhoven) — Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotter-
dam) — Departement FRIESLAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT
der KNMP (Utrecht) — Departement ZEELAND der KNMP (Middelburg) — Gist-
Brocades Farmaca (Rijswijk) — Prof. Dr. Apr. A. Heyndrickx, Lab. v. Toxicologie
(Gent) — Kon. Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA apotheekinrichting
(Varsseveld) — Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen (Utrecht) — Drs. apo-
theker J.A. Schravessande (Rotterdam) — Stichting Ver. Ned. Apotheken (Den
Haag) — Fa. van Weerdenburg (Almere) — Mevr. J. de Ridder-van As (Eindhoven).